

2004-828

ВЕДОМСТВО АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Д.10.04.236.

УДК 494.3:415.612:415.616(043.3)

Кол жазма укугунда

ТОКТОНАЛИЕВ
Курманбек Токтогулович

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АЙТЫМДЫН
КОММУНИКАТИВДИК-
ФУНКЦИОНАЛДЫК ЖАНА
ИНТОНАЦИЯЛЫК СТРУКТУРАСЫ**

Адистиги 10.02.01 – Кыргыз тили

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган

д и с с е р т а ц и я н ы н
авторефераты

БИШКЕК – 2004

Иш Кыргыз Республикасынын Ички Иштер Министрлигинин милициянын генерал-майору Э.Алиев атындагы Академиясынын кыргыз тил кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясынын корреспондент - мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **Ахматов Т.К.**

Расмий оппоненттер: Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясынын корреспондент - мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **Сыдыков Ж.К.**

Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын корреспондент - мүчөсү, Филология илимдеринин доктору, профессор **Сарыбаев Ш.Ш.**

Филология илимдеринин доктору, профессор **Садыков Т.С.**

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл Мамлекеттик Университети.

Диссертация 2004-жылдын 3-июнунда саат 10.00дө

Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясынын Тил илими Институту, К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл Мамлекеттик Университети жана Бишкек Гуманитардык Университетине караштуу докторлук (кандидаттык) окумуштуулук даражаны ыйгаруу боюнча ведомство аралык Д.10.04.236 Диссертациялык Кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265а.

Иш менен Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2004-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык Кеңештин
Окумуштуу-катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты

Жамашева Г.З.

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы ушул кезге чейин атайын изилдөөнүн предмети болбой келген. Ошондуктан кыргыз тилиндеги айтымдын модалдык маанилерин дагы бир ирээт тактап, интонациясын изилдөө зарылчылыгы жаралды. Мындай изилдөө биринчи кезекте кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары окутуунун сапатын жакшыртып, Республикада жашаган башка улуттардын кыргыз тилин үйрөнүшүнө жагымдуу шарт түзмөкчү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кеп интонациясы сүйлөмдүн лексика-грамматикалык каражаттары, функционалдык мааниси жана структуралык түзүлүшү менен тыгыз байланышта болгондуктан, диссертант төмөнкү маселелерди илимий негизде аныктоону алдына койдү:

- кеп куралыш теориясынын табиятын аныктоо;
- сүйлөм жана анын структуралык-семантикалык аспектилери аныктоо;
- кыргыз тилиндеги айтымдарды коммуникативдик-функционалдык аспектиде изилдөө;
- тил жана кеп маселесин айырмалоо;
- тилдин жана кептин бирдиктери болгон сүйлөм жана айтымдын чегин ажыратуу;
- сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүндө жай, сууроолуу, буйрук жана илештүү айтымдын функционалдык-маанилик жактан бөлүнүшүнүн модалдык ар түрдүүлүгүн аныктоо, алардын лексико-грамматикалык каражаттарын изилдөө;
- кыргыз тилиндеги лексико-грамматикалык каражаттардын кеп интонациясына тийгизген таасирин аныктоо;
- айтымдын максат кырдаалдарынын интонациясын инструменталдык ыкманын жардамы менен изилдөө.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору.

Диссертациялык изилдөөнүн методикалык негизин структуралык лингвистикага негиз салуучулардын бири Ф.де Соссюрдун эмгектеринен тартып, орус тилинде жарык көргөн структуралык-семантикалык синтаксиске арналган чет элдик жана советтик лингвист окумуштуулардын эмгектери, кыргыз тилинин фонетикалык, синтаксистик, стилистикалык, тексттик лингвист

тиканын проблемасын изилдеген илимий изилдөөлөрдөгү теориялык жоболор жана илимий тыянактар түздү.

Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик структурасы бир нече көз караштан изилденди: а) лексико-грамматикалык жактан; б) семантикалык жактан; в) формалдык-структуралык жактан; г) функционалдык жактан; д) интонациялык жактан. Эксперимент жүргүзүүдө интонациянын негизги акустикалык элементтери: негизги тон (F_{нт}), интенсивдүүлүк (I) жана кеп агымындагы тыбыштардын созулушу (T) алынды. Мындан тышкары айтымдын темпи жана ритми кошо изилденди.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда төмөнкү маселелер кыргыз тил илиминде биринчи жолу илимий жаңылык катары изилденип жатат:

- кеп куралыш теориясы;
- айтымдын максат кырдаалдары боюнча бөлүнүшүнүн модалдык-маанилик классификациясы;
- жалпы эле айтымдардын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү;
- түрк тилдеринин интонациясынын изилдениши;
- интонация менен синтаксистин карым-катышы;
- интонациянын составдык бөлүгү;
- кыргыз тилиндеги үндөшүү законунун кеп агымына тийгизген таасири;
- айтымдын максат кырдаалдарынын модалдык бөлүнүштөрүнүн интонациясын эксперименттик ыкма менен изилдөө, алардын лингвоакустикалык айырмачылыктарын аныктоо.

Диссертациялык иштин практикалык мааниси. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн структура-семантикалык жана айтымдын коммуникативдик-функционалдык аспектилери, ошондой эле айтымдын максат кырдаалдарынын маанилик бөлүнүштөрүнүн оттенкторунун интонациясынын изилдениши, дегеле тил системасын функционалдык жактан кароо – кыргыз тили боюнча жогорку жана атайын орто окуу жайларына, мектептерге арналып жазылган окуу китептерге, кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча окуп жатышкан студенттерге, аспиранттарга, атайын курстарды окутууга, көркөм окуу боюнча адистешкен театр актерлоруна, театр студияларында окуган жаштарга, радио жана телекөрсөтүү дикторлоруна теориялык-практикалык жактан кандайдыр бир деңгээлде көмөк көрсөтмөкчү.

Изилдөөнүн булактары. Изилдөөнүн материалдары катары «Манас» эпосунан үзүндүлөр, эл акындарынын ырлары, кыргыз жазуучуларынын, драматургдардын чыгармаларынан, котормо китептерден, газета-журналдардан алынган факты-материалдар, контекстеги тексттен үзүндүлөр алынды, ошондой эле радиодон жазылып алынган материалдар да пайдаланылды.

Эмгектин апробацияланышы. Диссертациялык ишке байланыштуу «Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы» (Бишкек: 2004-ж. 19, 25 б.т.); «Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр» (Бишкек: Илим, 1991-ж., 14,25 б.т.) аттуу монографиялар, жыйырма тогуз илимий макала илимий басылмаларда жарык көрдү.

Диссертация Ички иштер министрлигинин Э.Алиев атындагы Академиясынын тилге даярдык кафедрасынын, Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил кафедрасынын, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогика университетинин Кыргыз тили жана маданият институтунун кыргыз тил кафедрасынын жана Кыргыз-Кувейт университетинин кыргыз тил кафедраларынын кошмо кеңешмесинде, Кыргыз Республикасынын илимдер улуттук академиясынын Тил илими институтунун Окумуштуулар Кеңешинде талкууланды.

Диссертациянын негизги жоболору жана изилдөөнүн натыйжалары төмөнкү эл аралык жана Республикалык илимий-практикалык конференцияларда доклад түрүндө уктуралган:

1992-жыл - Казань шаарында болуп өткөн Бүткүл дүйнөлүк түркологиялык съездде;

1996-жыл - ИИМдин Академиясында болуп өткөн илимий-практикалык конференцияда;

1998; 2001-жылы - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогика университетинде «Кыргыз тилин – мамлекеттик тил катары окутуунун проблемалары» боюнча өткөн илимий-практикалык конференцияда;

1998-жыл - Ош мамлекеттик университетинде болуп өткөн мамлекеттик тил маселелерине арналган илимий-практикалык конференцияда;

2000-жыл - Бишкек гуманитардык университетинде болуп өткөн илимий-практикалык конференцияда;

2002-жыл - Бишкек финансы жана экономика институтунда мамлекеттик тилди окутуу боюнча өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияда;

2003-жыл - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогика университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институту уюштурган эл аралык илимий-практикалык конференцияда;

2003-жыл - Кыргыз улуттук мамлекеттик университетинде болуп өткөн мамлекеттик тил маселелерине арналган илимий-практикалык конференцияда.

Мындан тышкары диссертациянын ичиндеги айрым изилдөөлөр Республиканын жогорку окуу жайларында болуп өткөн мамлекеттик тил маселелерине арналган илимий конференцияларда билдирүү түрүндө уктурулду.

Иштин структурасы. Диссертация киришүүдөн, эки бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Изилдөөнүн негизги мазмуну. Киришүүдө диссертациялык ишке жалпы мүнөздөмө берилип, изилдөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, илимий жаңылыгы, иштин максаты жана милдети, методологиялык негизи, практикалык мааниси жөнүндө сөз болот.

Биринчи бөлүм. «Кыргыз тилиндеги кеп куралыш теориясы жана айтымдын коммуникативдик – функционалдык структурасы» деп аталат жана **биринчи главада** кеп куралыш теориясынан жалпы мааламат берилет.

Кептин пайда болушун, башкача айтканда, кеп куралыш теориясын төмөнкүчө элестетүүгө болот. Бизди курчап турган айлана-чөйрөдөн адамдын борбордук нерв системасына айрым сигналдар келип түшөт. Ошол сигналдардын негизинде борбордук нерв системасы ар түрдүү физиологиялык механизмдердин бөлүкчөлөрүн дүүлүктүрөт жана кыймылга келтирет. Анын натыйжасында добуш пайда болот. Кеп айтылганда тон жана шыбыш катышат. Сүйлөө органдарында тондун булагы болуп ооз көндөйү жана ага жайгашкан кичине тил болуп саналат. Ал эми шыбыш өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымынын сүйлөө органдарында тоскоолдукка учурашынан пайда болот.

Азыркы учурдагы кеп куралыш теориясы адамдардын кеби (P), мааниден (f), үндүн булагынан (S) жана резонаторлор системасынан (T) турарлыгын аныктайт: $P=f(S.T)$. Башкача айтканда, добуш термелүүнүн жана ооз көндөйүнүн (кекиртект жана ооз, кекиртект жана мурун, кекиртект, ооз жана мурун) өз ара тыгыз

байланышкан карым-катнашынын натыйжасы болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөдө кеп куралыш теориясынын алкагында кыргыз тилиндеги тыбыштардын артикулятордук жана акустикалык жасалуу жолу жөнүндө сөз болот.

Экинчи главада сүйлөмдүн структур-семантикалык жана айтымдын коммуникативдик-функционалдык аспектилери кеңири планда каралат.

Биринчи параграфта сүйлөм жана анын структуралык - семантикалык аспектилери жөнүндө сөз болот.

Синтаксистин жогорудагы жаңы тармагы болгон сүйлөмдүн структуралык-семантикалык моделдери, сүйлөмдүн форма жана мазмунун биримдикте карап, сүйлөмдүн бул эки жагынын бири-бирине болгон мамилеси, бири-бирине өтүп туруучулук касиетин чагылдырылат.

Сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги компонент болуп предикат эсептелет. Предикат да белгилик касиетте болуп, анын эч негизги өзгөчөлүгү катары анын предикаттык эмес белгилер менен болгон карым-катышын түшүнүүгө болот. Предикат катары шарттуу түрдө традициялык синтаксистеги сүйлөмдүн баяндоочунун касиетин түшүнүүгө болот. Түрк тилдеринде, анын ичинен кыргыз тилинде да, баяндоочтун милдетинде этиш сөздөр гана эмес бардык атоочтук сөз түркүмдөрү да келе бергендиги маалым.

Мисалы: Асан окуду. Гүлай - мугалим. Күн али эрте.

Ал эми субъект - касиети предикат аркылуу аныкталып турган нерселик маанидеги сөз. Традициялык синтаксистеги ээ менен шарттуу түрдө шайкеш келген бирдик. Ал кыймыл-аракеттин аткаруучусу болгон предикат менен түздөн-түз байланыштагы сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги семантикалык компонент болуп эсептелет.

Семантикалык объект сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы эч маанилүү компоненттеринин бири катары келип, анын мүнөзү семантикалык предикат аркылуу аныкталып турат. Традициялык синтаксисте ал тике, кыйыр толуктоочтун милдети менен шарттуу түрдө салыштырууга болот. **Отунду балга менен жарат. Кубатгы көргөн жокмун.**

Ал эми семантикалык конкретизатор семантикалык предикаттын түрдүү кырдаалдарын көрсөтүүчү сүйлөмдүн семантикалык структурасынын компоненти катары келет. Ал компонент традициялык синтаксистеги бышыктоочтор билдирген кырдаал

традициялык синтаксистеги бышыктоочтор билдирген кырдаалдык белгилер менен шарттуу түрдө салыштырууга болот.

Мисалы: орундук конкретизатор: Мен айылда жашайм.

мезгилдик конкретизатор: Мен быйыл окуйм.

себептик конкретизатор: Сен үчүн жашайм.

Семантикалык атрибут, семантикалык субъект, объект, же конкретизатор катары калыпташкан нерселик түшүнүктүн сынсыпатын билдирген сүйлөмдүн семантикалык структурасынын багыныңкы компоненти болуп эсептелет. Аны традициялык синтаксистеги аныктооч менен салыштырса болот.

Мисалы: **Билимдүү** адам алыска барат. Курста **265** студент окуйт.

Бул **Аскардын** баласы.

Сүйлөмдү моделдештирүүдө анын структуралык схемасы аныкталып, структуралык минималдык схемасы түзүлдү.

Экинчи параграфта сүйлөм теориясы коммуникативдик-функционалдык аспектиде каралат.

Синтаксистин коммуникативдик-функционалдык жагын айкыndoо, анын объектисин тактоо, алгач тил жана кепти ажырымдоо - формалдык синтаксис менен кептик синтаксистин негизги бирдиктерин айырмалайт. Ушул жагдайга ылайык диссертацияда тил жана кеп проблемасынын тил таануу илиминде кандай деңгээлде тастыкталганына экскурс жасалып, анан анын бүгүнкү өнүгүшү такталат.

Тил жана кепти ажырымдап кароодо 19-кылымдын биринчи жарымында жаралган В.Гумбольддун эмгегинен тартып И.А.Бодуэн де Куртенэ, Г.Фон дер Габеленц, Ф.Финкель, Г.Пауль, Ф.де Соссюр, Л. Ельмыслов, Л.Щерба, И.А. Смирницкий, А.Реформатский, Т.К. Ахматов, А.Иманов, Ж.К. Сыдыков, С.Омуралиева, С.Мусаев сыяктуу окумуштуулардын ой-пикирлери талданып, анализ кылынат.

Главанын үчүнчү параграфы тил жана кептин бирдиктерине, ошондой эле сүйлөм жана айтым маселелерине арналат. Тил менен кеп проблемасы тил таануу илиминде түрдүүчө чечилип келе жатат. Тилдин структуралык системасын ар тараптан терең изилдөө, коммуникативдик синтаксистин пайда болушу, семантикалык жана функционалдык грамматиканын жаралышы, тил менен кептин (речтин) өз ара бөлүнүшү “сүйлөм жана “айтым” деген түшүнүктөрдү жаратты. Тил менен кептин өз ара кырым катнашы татаал жана көп кырдуу. Тилдеги каражаттардын

бардыгы кепте кездеше берген менен кептеги каражаттар тилде кездеше бербейт. Анын себептери ар түрдүү. Анткени сүйлөп жаткан адамдын кеби ар кандай психологиялык абалда, жагдайда, түрдүү сезим менен айтылат. Мындай учурда дайыма эле тилдик норма сактала бербейт. Адамдын ички психологиясы айтымдын структурасына өз таасирин тийгизет.

Көнүлү даарыган Ормон тезинен Ботокан байды алдыртты үстүнө:

- Анан... Ошол... Келдим, баатыр! - деди Ботокан чөк түшө.

- Келгениң дурус! Келгениң дурус!

- Анан... Ошол! Көч, баатыр! Кет баатыр! Мага жайыт көп калат. (К.О.)

“Айтым” деген термин өзү эле айтып тургандай добуштуу айтылган сүйлөмдү билдирет. Айтым оозеки кептин дагы, жазуу кебинин дагы, коммуникативдик бирдиги болуп саналуу менен, анын теориясы сүйлөмдүн интонациялык жактан айтылышына негизделген.

Дегеле айтымды тилдик системага кошуу талаш туудурган проблемалуу маселелерден болуп саналат. Эгер айтымдын баарын, башкача айтканда, коммуникативдик байланыштын баарын “айтымга” кошо берсек, албетте, айтымдын тилдик системага кирери эч кандай талаш туудурбайт. Бирок тил таануу илиминде “айтым” деген термин тар мааниде колдонулат. Сүйлөм катары предикативдик бирдиктин базасында гана колдонулуп, айтым катары сүйлөмгө негизделет. Лексико-грамматикалык каражаттары бирдей эле сүйлөмдөр жагдайга, шартка, сүйлөөчүнүн психологиялык абалына жараша ар түрдүү айтым менен айтылышы мүмкүн.

Айтым-кептин бирдиги. Айтымда тил каражаттарынын бардыгы колдонулат: сөз, сөз айкашы, сүйлөмдүн структуралык схемасы, интонациялык бирдиктер. Тилдик каражаттар айтымдын түрлөрүндө катышып жатканда бирдей болбойт. Айтымды интонациясыз, ар түрдүү психологиялык жагдайсыз, сөз, сүйлөм катыштырбай элестетүү мүмкүн эмес. “Айтым” деген терминдин киргизилиши кеп кесиндисин жалаң эле грамматикалык жана фонетикалык көз караштан гана карабастан, коммуникативдик бирдиктүү түзүлүш катары да кароого шарт түзөт.

Айтым дегенибиз тил нормасына жооп берген, тил системасынын каражаттары аркылуу багытталып айтылган, кандайдыр бир маанилик касиетке ээ болгон кептин кесиндисин айтабыз.

Төртүнчү параграф сүйлөм жана фраза маселесине арналат. Айтым бир, же бир нече фразадан туруи, бир сүйлөмгө бириктирип турган кептик чынжырдын кесиндиси. Фразанын сүйлөм менен шайкеш келбей калган жагдайы обочолонгон, парцелляциялык, сегменттелген конструкциялардын, кемтик сүйлөмдүн айрым түрлөрүнүн колдонулушунан байкалгандыгын ачык баамдоого болот. Алсак, жазууда колдонулган: “Жапар талаа жакты көрсөттү. Колун жаңсап” деген айтымды алсак, анын экинчи бөлүгүндөгү “колун жаңсап” деген фраза сүйлөмдүк касиетке ээ эмес. Ал парцелляциялык конструкциянын составындагы парцелляттык позициядагы элемент. Ал өзү мурунку негизги структуранын составдык бөлүгү. Кеп актысында өз алдынча турганы менен, сүйлөмдүк касиетке ээ эмес, анткени структуралык-семантикалык жактан негизги фраза менен өтө тыгыз байланышкан. Мындай конструкцияда баштапкы модель (тилдик инвариант) өзгөртүүгө дуушар болгон, б.а. баштапкы модель (Жапар колун жаңсап талаа жакты көрсөттү) эки бөлүккө бөлүнүп, фраза менен сүйлөм структуралык жактан дал келишпейт. Демек, парцеллят тилдик инварианттын кептик варианты болуп эсептелет.

Үчүнчү главада айытымдын айтылыш максат кырдаалдары боюнча бөлүнүшү изилденет. Аталган маселенин кыргыз тилинде кандай чечилгендиги тууралуу тарыхый экскурс жасалат.

Үчүнчү главанын **биринчи параграфында** жай айтымдардын функционалдык – маанилик жактан бөлүнүшү жөнүндө сөз болот.

Турмуштагы, табияттагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан, боло турган окуяларды, кубулуштарды, түшүнүктөрдү, заттарды билдирген, баяндаган, кабарлаган жай ыргактуу интонация менен айтылган кеп өзгөчөлүктөрү жай айтымдарга кирет. Жай айтым аткарган кызматына жараша маанилик жактан бир нече түргө бөлүнөт. Аларды уюштурган лексико-грамматикалык каражаттар да ар түрдүү. Жай айтым адамдардын пикир алышуусунда, күндөлүк турмушта башка функционалдык типтерге караганда көбүрөөк колдонулат. Ар түрдүү кырдаалда (ситуация) айтылган 3000гө жакын жай айтымдарды функционалдык жактан анализ кылып, төмөнкүдөй маанилик бөлүктөргө бөлүштүрдүк:

1-топ: Сүрөттөө, Баяндоо, Кабарлоо;

2-топ: Ырастоо, Бекемдөө, Тануу, Төгүндөө;

3-топ: Каалоо, Болжолдоо, Ниет.

Маанилик жактан топторду жогоркудай бөлүштүрүүдө айтымдын мазмуну, мааниси, кырдаал, сүйлөөчүнүн психологиялык абалы жана экстралингвистикалык факторлор эске алынды.

Сүрөттөө ирээтиндеги жай айтымдар.

Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди элестүү сүрөттөп чагылдырган, жай ыргактуу интонация менен айтылган кеп түрлөрү жай айтымдын сүрөттөө маанисине кирет. Сүрөттөө эки түргө бөлүнөт: 1) жаратылыштын, табияттын көрүнүшүн сүрөттөгөн жай айтымдар. 2) адамдарды, айбандарды жана заттарды (нерселерди) сүрөттөгөн жай айтымдар.

Б а я н д о о. Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди, заттарды жалпы баяндаган жай айтымдын модалдык түрлөрү баяндоо деп аталат. Жай айтымдын баяндоо түрү, негизинен баяндагыч ыңгайдын жардамы менен жасалат. Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылган белгилүү бир учурда тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт.

К а б а р л о о. Жай айтымдын бул түрүнүн аныктамасы сүрөттөө жана баяндоодон анча айрымаланбайт. Болгон, болуп өткөн, боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди кабарлап айткан жай айтымдын модалдык түрү кабарлоо деп аталат.

Жай айтымдын маанилик бөлүнүшүнүн экинчи тобуна ырастоо, бекемдөө, тануу жана төгүндөө маанисин билдирген айтымдарды киргиздик жана алар тилдеги ар түрдүү каражаттар аркылуу берилет:

а) этиштин баяндоочко терс маани берүүчү -ба мүчөсүнүн жалганып айтылышы аркылуу;

б) атоочтук баяндоочко -сыз мүчөсүнүн жалгануусу менен (-сыз мүчөсү - зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө);

в) этиштин жана атоочтук баяндоочторго тангыч бөлүкчөнүн («эч») кошулуп айтылуусу менен.

Жай айтымдын маанилик бөлүнүшүнүн 3-тобуна каалоо, ниет, болжолдоо жана шарттуулукту билдирген айтымдар кирет.

К а а л о о. Сүйлөөчү турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу окуяларга, кубулуштарга, заттарга карата өзүнүн мамилесин каалоо иретинде билдирет. Жай айтымдын каалоо мааниси, негизинен этиштин каалоо ыңгайына ар түрдүү мүчөлөрдүн жал-

гон мамилеси, аны аткаруу үчүн каалоосу, өтүнүчү, суранычы - айын, +чы мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу берилет:

Жай айтымдын каалоо мааниси, анын модалдык түрү, этиштин тилек ыңгайына таңгыч бөлүкчө -ба, ага этиш жасоочу -чы мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат.

Жай айтымдын каалоо мааниси -гы мүчөсү катышкан конструкция аркылуу да берилет. Ыңгайдын бул түрүнүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар: -гы мүчөлүү этишке үч жактын таандык мүчөлөрү жалганат да, аларга «келет» этиши кошулуп айтылат».

- Анын туура, иним, - деп Алтынай Сулайманова үшкүрүп койду.

- Барууга өзүм да көптөн бери дилгирмин. Барбаганыма кылым болду. Айылга баргым келет. (Ч.А.)

Ниетти билдирүүчү жай сүйлөмдүн мааниси - сүйлөөчүнүн кыймыл-аракетинин жүзөгө ашышына же ашпашына карата жеке жана жалпы мамилесин билдирет.

Ал эми жай айтымдын шарттуулукту билгизүүчү мааниси, негизинен кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн шарттуулукту түзүүчү этиш сөздөр аркылуу жасалат. Шарттуулук этишке -са мүчөсүнүн айкалышы аркылуу түзүлөт.

Жай айтымдын болжолдоо мааниси чакчыл ай// -й формасына жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат.

- Сиз экөөбүз көрүшсөк түрмөдөн көрүшкөн окшойбуз. (Т.К.) Мен адашып кеткен окшойм. (К.Т.)

Главанын экинчи параграфында суроолу айтымдын функционалдык - маанилик жактан бөлүнүшү изилденет.

Кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдарды маанилик жактан, тил каражаттарын эске алуу менен, төмөнкүдөй үч топко бөлүштүрдүк. Мындай маанилик жактан бөлүштүрүүдө көбүнчө айтымдын семантикалык, структуралык жана интонациялык өзгөчөлүктөрү эске алынды.

Биринчи топ:

- а) кошумча суроо
- б) кайталап суроо
- в) тике (ачык) суроо

Экинчи топ:

- а) анык суроо
- б) формалдуу суроо
- в) риторикалык суроо /суроону өзү коюп, кайра ага өзү жооп берет.
- г) альтернативдүү суроо

Үчүнчү топ:

- а) таң калуучу суроо
- б) күмөндөр суроо
- в) ырастоо суроо
- г) түрткү болуучу суроо
- ж) божомол суроо

Диссертациялык иште суроолуу айтымдын функционалдык - маанилик түрлөрүн уюштуруучу лексико-грамматикалык каражаттарга кеңири токтолуп, ар бир маанилик түргө аныктама берилди.

Главанын үчүнчү параграфында илептүү айтымдардын функционалдык -маанилик жактан бөлүнүшү жөнүндө кеп болот. Кыргыз тилиндеги илептүү айтымдарды анализ кылып көрүп, төмөнкүдөй маанилик бөлүктөргө бөлүштүрдүк:

1-топ: Чакырык (Ураан) 3-топ: Жек көрүү

Чакыруу	Сөгүү
Кайрылуу	Коркуу
Кыякыруу	Чоочуу

2-топ: Өкүнүү

Кайгыруу	4-топ: Сүйүнүү
Тандануу	Жалынуу
Толкундануу	Жалбаруу
	Эркелетүү

Кыргыз тилиндеги илептүү айтымды өз ара модалдык жактан бөлүштүрүүдө анын семантикалык, коммуникативдик жана интонациялык маанисин, өзгөчөлүгүн эске алдык.

Биринчи топко илептүү айтымдын адамдарга, коллективдерге, уюмдарга кандайдыр бир идеалды көздөгөн чакырыгы, кайрылуусу жана айбанаттарга болгон мамилелерди билдирген, интонациялык жактан башка топтордон үндүн бийиктиги менен айрымаланып турган айтым маанилери топтоштурулду.

Экинчи топко илептүү айтымдын өкүнүү, кайгыруу, тандануу жана толкундануу маанилерин бөлүштүрдүк.

Илептүү айтымдын аталган маанилери сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр, күчөтмө бөлүкчөлөр, модаль сөздөр, зат атооч, ат атооч, сын атооч, этиш сөздөрдүн жана дагы интонациянын жардамы менен уюшулат.

Илептүү айтымдын маанилик бөлүнүшүнүн үчүнчү тобуна: жек көрүү, сөгүнүү, коркуу жана чоочуу кирди. Бул топко кирген

маанилик бөлүктөр башка топторго караганда үндүн же добуштун бийиктиги, эмоционалдык жактан ачыктыгы менен айырмаланып турат да, негизинен интонациянын жардамы менен аныкталат.

Илептүү айтымдын **төртүнчү тобуна** семантикалык жагынан маанилеш сүйүнүү, жалынуу, жалбаруу жана эркеттүүнү киргиздик. Бул топко кирген маанилик бөлүнүштөр ички сезимдин жагымдуулугу менен айырмаланат.

Главанын төртүнчү параграфы буйрук айтымдын функционалдык – маанилик жактан бөлүнүшү жөнүндө сөз болуп, анын өз алдынча коммуникативдик түргө кирерлиги далилденет. Буйрук айтымды маанилик жактан бөлүштүрүүдө үч негизги катыштыкты эске алдык: 1) сүйлөөчү менен даректин (адресат) катышы; 2) сүйлөөчүнүн окуяга богон катышы; 3) даректин (адресатын) айтылган кепке болгон мамилеси. Мындай бөлүштүрүү буйрук айтымдын маанилерин үч топко ажыратууга шарт түзөт: 1. буйрук; 2. сураныч; 3. сунуш. Бирок айтымды максат кырдаалдары боюнча бөлүштүрүүдө да, структуралык түзүлүшүн кароодо да, бир жактуу мамиле болбостон ар тараптуу (комплексүү) мамиле керектигин илим далилдеп олтурат.

Буйрук айтымды маанилик жактан бөлүштүргөндө лексикограмматикалык, лексико-семантикалык аспектин кароо менен интонациялык, фонологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, төрт семантикалык топко бөлүштүрдүк.

Буйрук тобу. Бул семантикалык топко кирген буйрук айтымдын модалдык түрлөрү башка маанилик топторго караганда сүйлөөчүнүн эркин, максатын, каалоосун, буйругун сөзсүз аткаруу керек экендиги менен айрымаланат.

Сураныч тобу. Буйрук айтымдын экинчи, сураныч тобуна төмөнкүдөй модалдык-маанилик түрлөрүн киргиздик: сураныч, кечирим суроо, жалбаруу, өтүнүү, макул болуу, тынчытуу. Бул топко кирген айтымдын маанилик түрлөрү айтуучу тарабынан эркти таңуулаган менен, айтуучунун жана аткаруучунун эрки, максаты, кылган иши төп келишкенде гана ишке ашат.

Кеңеш тобу. Кеңеш тобуна кирген буйрук айтымдын түрлөрү сүйлөөчү тарабынан эркти таңуулабагандыгы, аткарыла турган иштин, окуянын убакыт жагынан чектелбегендиги менен мүнөздөлөт да, сүйлөөчү тарабынан жакшы ниет менен айтылып, кайсы бир ишти, кулк-мүнөздү, окуянын ж.б. жагдайларды айтуучу үчүн да жагымдуу болуш максатын көздөйт.

Чакырык тобу. Буйрук айтымдын чакырык тобуна мурда

илептүү айтым катары каралып келген: чакырык, чакыруу, көңүл бурдуруу жана уруксат суроо өндүү модалдык маанилерин топтосдук.

Мындай маанидеги айтымдар кандайдыр бир ишти, кыймылды аткаруу үчүн жеке адамдарды, коллективди же элди үндөө үчүн колдонулат.

Главанын бешинчи параграфында кыргыз тилиндеги айтымдын айтылыш максат кырдаалдарынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү жөнүндө сөз болот.

Адам баласынын акыл-ою, сезими, эмоциясы ар түрдүү болгондугуна байланыштуу, айтымдын коммуникативдик-модалдык маанилери да ар түрдүү. Тилдик байланышта дайыма эле «накта суроо», же «накта буйрук» жолуга бербейт. Тил татаал система болгондугуна жараша, анын модалдык-маанилик бөлүнүшү да ар түрдүү. Пикир алышууда айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү да кеңири жолугат. Мындай түрлөргө суроолуу-жай, суроолуу-буйрук, суроолуу-илептүү, илептүү-жай, илептүү-суроолуу, буйрук-суроолуу ж.б. коммуникативдик татаал түрлөрүн кошууга болот. Тилдеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү интонациянын жана контексттин жардамы менен гана ишке ашат.

Экинчи бөлүм кыргыз тилиндеги айтымдардын интонациялык структурасына арналып, **биринчи главада** азыркы тил илиминдеги интонация теориясы жөнүндө кеп болот.

Изилденип жаткан объекттин өткөн тарыхын билбей туруп, азыркы абалын изилдөө мүмкүн эмес.

Ошондуктан **биринчи главанын биринчи параграфында** түрк тилдеринин интонациясынын изилденүү тарыхы камтылат. Бул жерде 1907-жылдан тартып түрк тилдеринин интонациясына арналган эмгектер жөнүндө сөз болот жана алар анализге алышат.

Экинчи параграфта жалпы эле интонация жөнүндө түшүнүк берилет. Интонация - тилдин суперсегменттик бирдиктеринин ичинен эң татаал табигый кубулуш. Ал тилдин фонетикалык, семантикалык жана синтаксисттик түзүлүшү менен бирдей өнүгүп, өзгөрүп турат. Интонация дегенибиз - тилдин добуштук материясы болуу менен, айтым учурунда сүйлөмдүн негизги грамматикалык каражаты катары кызмат кылып, адамдын эмоционалдык-эрктик абалын билдирүүдө өзгөчө семантикалык касиетке ээ болгон тилдик кубулуш. Интонациянын теориялык негизги маселелеринин бири – интонациянын бирдиктери болуп

саналат. Интонацияны нлнмий объект катары изилдеген окумуштуулар интонациянын бирдиктерин ар түрдүү термин менен атап жүрүшөт: интонома, интонациялык конструкция, интонациялык морфема. Бул терминдердин ичинен көпчүлүк изилдөөчүлөр «интонома» деген терминди көбүрөөк колдонушат, анын себеби «интонома» деген термин менен «фонема» деген терминдин тил системасында аткарган кызматынан, маанилик маңызынан болсо керек.

Интонациянын табиятын изилдеген кийинки жана мурунку изилдөөлөрдү анализ кылып, интонациялык кубулуштун лингвоакустикалык, функционалдык жана семантикалык өзгөчөлүгүн эске алып, интонациянын төмөнкүдөй алты маанилик (функциялык) касиетин бөлүк:

1. Коммуникативдик мааниси (функциясы) сүйлөмдүн айтымга айланышы;
2. Логикалык мааниси, сүйлөмдүн айтылыш маанисинин максаты;
3. Синтаксистик мааниси, айтымдын коммуникативдик негизги элементтерин бөлүп көрсөтүү;
4. Модалдык мааниси, эмоциялык жана экспрессивдүү айтылыштын түрлөрү;
5. Структуралык функциясы, сүйлөмдүн ички грамматикалык түзүлүшүн аныктайт;
6. Окшоштук функциясы, тектеш жана тектеш эмес тилдер арасындагы интонациялык окшоштуктар изилденет.

Үчүнчү параграфта интонациянын составдык бөлүгү жөнүндө сөз болот.

Интонациянын составдык бөлүгүн лингвоакустикалык жактан изилдеп, үндөрдүн физикалык касиетинин өзгөчөлүгүнүн негизинде интонациянын компоненттерин төмөнкүдөй элементтерге бөлүк:

1. Интенсивдүү элементтер:
  - а) интонациялык тыным;
  - б) интонациялык интенсивдүүлүк;
  - в) логикалык басым.
2. Жыштык элементтер;
  - а) үн ыргагы;
  - б) диапазон бийиктиги.

3. Темпоралдык элементтер:

- а) интонациялык темп;
- б) эмфатикалык созулуш.

4. Спектралдык элемент:

- а) интонациялык тембр.

Интонациянын составдык элементтерин мындай бөлүштүрүү интонациянын компоненттерин толук камтыбаса да, кандайдыр бир деңгээлде системага салынганын көрөбүз. Бирок булардын ичинен интонациянын алты компоненти интонациянын негизги өзөгүн түзөт. Аларга үн ыргагы, басым, темп, үндүн күчү, тыным жана тембр кирет.

Диссертацияда интонациянын аталган компоненттеринин ар бирине кеңири түшүнүк берилет.

Үндөшүү (сингармония) закону. Сингармонизм жалаң эле тыбыштардын үндөшүүсү болбостон, сөздөрдүн айтылышынын чынжырчасы катары кызмат кылат. Буга төмөнкү кыргыздын макал-лакаптары айкын мисал боло алат: «төгөрөктүн төрт бурчу» деген фразадагы «тегерек» деген сөз кийинки «төрт» деген сөздүн таасири астында «тегерек» дегенден «төгөрөккө» өтүп кеткен; «кутулбас куюга калуу» - мында «окуя» деген сөздүн (о) тыбышы (у) тыбышынын таасири астында түшүп калган; «Ээси келсе бээсин бер» - бул жерде «бээсин» деген сөз «ээси» деген сөзгө айкалышып, үндөшүп турат. Буга мисалы, «атын», «малын» ж.б.у.с. сөздөрдү колдонсо деле болмок, бирок кыргыз тилинин ыргактуулугунун, кооздугунун, сөздөрдүн куюлушуп айтылышынын бир себеби - ушул үндүүлөрдүн, сөздөрдүн үндөшүүсү болуп саналат.

Экинчи главанын биринчи параграфында кыргыз тилиндеги тыбыштардын кеп интонациясына тийгизген таасири изилденет, кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн жана үнсөздөрдүн артикуляциялык, акустикалык касиеттерине дагы бир жолу токтолуп, иликтөөгө алып, тактап, өз алдынча изилдөө жүргүзүлүп, эксперименталдык анализге алынды. Анткени кеп интонациясы кандайдыр бир белгилүү бүтүндүктү түзөт. Ал бүтүндүктүн тил каражаттары: фонема, морфема, сөз, сөз айкашы жана айтым аркылуу ишке ашырылат. Демек кеп интонациясы тил каражаттарынын бардыгы менен карым-катнашта жана өз ара байланышта.

Кыргыз тилинин тыбыштар системасынын, өзгөчө үндүүлөр системасынын, артикуляциялык, акустикалык касиеттери,

үндөшүүсү жана созулушу кеп интонациясына түздөн түз таасирин тийгизет. Ошондуктан үндүү тыбыштардын артикуляциялык жана акустикалык сапаттарына кененирээк токтолуп кеттик. Алардын акустикалык сапатын аныктоодо биринчи (F_1) жана экинчи (F_2) форманталык жыштыктарынын маанилери каралды. Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарды артикуляциялык жана акустикалык жактан талдоонун натыйжалары, алардын бул касиеттери бири-бири менен тыгыз байланышып, ажырагыс абалда экендигин көрсөттү. Эгерде үндүү тыбыштар тилдин канчалык алга сунулушунда жасалса, экинчи формантасы (F_2) ошончолук жогорку жыштыкта, тил канчалык артка тартылып жасалса, экинчи формантасы (F_2) ошончолук төмөн болорлугу, алдыңкы резонатордун канчалык көп кеңейишинде айтылса, биринчи формантасы (F_1) ошончолук жогорку жыштыкта, канчалык көп куушурулуп жасалса, ошончолук төмөнкү жыштыкта болорлугу аныкталды. Тилдеги үндүү жана үнсүз тыбыштар артикуляциялык жана акустикалык касиеттери боюнча өз ара үндөшүп, шартташып турушат.

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын форманталык жыштыктары - кеп интонациясынын өзгөчөлүктөрүнө, тактап айтканда, бийик жана жапыс тондуулугу интонациянын негизги тонунун өзгөрүшүнө түздөн-түз катышы бар.

Экинчи параграфта кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн созулушу изилденет. Тилдеги тыбыштар бир нече касиетке ээ. Ал касиеттердин мүнөзү кеп тутумунда тыбыштар туш келүүчү түрдүү кырдаалдарга жараша аныкталат. Тыбыштардын ошондой касиеттеринин бири - убакыт жагынан созулушу. Убакыт жагынан созулуу - бардык тыбыштар үчүн зарыл касиет болгондугуна карабастан, тыбыштардын маани туюнтуу касиетинен караганда ар кыл мүнөзгө ээ. Алсак, үнсүздөрдү бири-биринен айырмалоодо тек гана сандык касиет көрүнүп келсе, үндүүлөрдү фонологиялык жактан карама-каршы (созулма жана кыска) коюуда сапаттык касиет көрүнөт. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр эринге, жаакка жана тилге жараша бөлүнүшүп, өз ара фонемалык касиетке ээ болушкандай, үндүүлөр созулушу жагынан да фонемалык касиетке ээ. Үндүүлөрдүн созулушу фонология боюнча маанилүү, анткени созулма жана кыска үндүүлөр болуп бөлүнүшү алардын бири-бирине карама-каршы коюлушун шарттайт.

Кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн изилдөөчүлөрдүн

тажрыйбасынын негизинде созулма үндүүлөрдүн созулушу кыска үндүүлөрдүн созулушуна караганда ар кандай фонетикалык, лексикалык ж.б. кубулуштарга байланыштуу болжол менен 1,5-4 эсе созулуп айтылаары далилденди.

Үчүнчү параграфта кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн кеп түйүнүнө жана интонацияга тийгизген таасири изилденет.

Сөз жасоодо үндүү тыбыштар үнсүз тыбыштар менен айкалышып, бирдиктүү бир бүтүндүктү түзүп турат. Тыбыштар айтылган учурда бир тыбыштан экинчи тыбышка шыр эле өтүп кетпейт жана өтө алышы да мүмкүн эмес. Кээ бир учурларда үндүү тыбыштын айтылышы үнсүз тыбыш бүтө электе эле башталат. Ошондуктан үндүү тыбыштардын калыптанган бөлүгү менен ага айкалышкан үнсүз тыбыштын ортосунда, адатта, кандайдыр бир убакытка созулган өтмө бөлүк болот. Мына ошол өтмө бөлүккө туура келген убакыттын ичинде үндүүлөрдүн акустикалык жана артикулятордук өзгөрүшү ага айкашкан үнсүздүн мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

(а) фонемасынын фонетикалык орду (позициясы) боюнча төмөнкү учурларда кездешет:

- сөз башында (ак, алтын, асман ж.б.)
- сөз ортосунда (сан, чанак, бакан, так ж.б.);
- сөз аягында (жаса, кала, бала ж.б.)
- жабык муунда (сат, как, чакмак ж.б.)
- басым түкөн муунда (чак, ата, булак ж.б.)

Артикуляциялык жактан (а) фонемасынын башка үндүү фонемалардан ажыратуучу эң негизги белгиси - анын ачыктыгы (кеңдиги) мындан тышкары анын жоондугу жана эринсиздиги (ачыктыгы). Башкача айтканда, бул белгилер боюнча (а) фонемасы башка үндүү фонемаларга карама-каршы коюлат.

Акустикалык жактан (а) фонемасынын ачыктыгы башка үндүүлөрдүн биринчи форманталык жыштыгынын сандык маанисине салыштырганда, анын биринчи форманталык жыштыгынын сандык мааниси эң жогору. Мисалы, (а) фонемасынын өзүнчө айкалышында биринчи формантасы адатта 500-900 гц, ал эми анын экинчи форманталык жыштыгынын чеги 1100-1500 гц.

Функционалдык жактан (а) фонемасы бардык үндүү фонемалар (созулма (aa) фонемасы да кирет) менен карама-каршы коюлушу мүмкүн. Анткени бирдей позицияда, муунда ж.б. фонетикалык орунда (а) фонемасын башка үндүү фонемалар менен алмаштырсак, анда ошол карама-каршы коюлган же алмаштырыл-

ган фонема аркылуу семантикасы боюнча башка сөз алууга болот.

Мисалы: сан-саан, как-кек-көк-кык, сак-сок, сөөк-сөк, каң-күң-күүң, бат-бит, жак-жек-жээк, сал-сөөл, кат-кут-куут, ар-ор-оор.

(э) фонемасынын фонетикалык орду:

- сөз башында (эмес, элек, эр, эң ж.б.)
- сөз ортосунда (бек, көк, чек, сел, мен ж.б.)
- сөз аягында (эле, жебе, кепе, келте ж.б.)
- ачык муунда (кээде, желе, чилде, эмне ж.б.)
- жабык муунда (кеч, сезем, сенек ж.б.)
- басым түшпөгөн муунда (шекер, келет, элечек ж.б.)

(э) фонемасындай эле (ээ) фонемасы да бардык фонетикалык орундарда кездеше берет. Мисалы: ээр, тээк, балээ, мээле, жээк, керээз ж.б.

Акустикалык алкакта карай турган болсок, (э) фонемасы биринчи формантасы боюнча (300-480 Гц) кеңдиги менен, экинчи формантасы боюнча (1700-2300) Гц өзүнүн ичкелиги менен мүнөздөлөт. Кеңдиги боюнча (о) жана (а) фонемалары менен, ичкелиги боюнча (и) жана (ү) фонемалары менен салыштырмалуу.

Функционалдык алкакта (э) фонемасын бардык үндүүлөр менен карама-каршы коюуга болот.

Мисалы: эр-ээр-өр-ур-үр-ыр-ар-ор, кер-кир-кар-каар-кур-куур-көр-көөр, кем-ком-коом, кең-күң-күүң.

(о) фонемасы фонетикалык орду (позициясы) боюнча төмөнкү учурларда кездешет.

- сөз башында (от, орок, оболу, ж.б.);
- сөз ортосунда (сок, болот, ток, ж.б.);
- сөз аягында (коло, го, оро, ж.б.);
- ачык муунда (ото, бото, ошо, ж.б.);
- жабык муунда (кон, жок, тол, ж.б.);
- басым түшпөгөн муунда (босого, кочуш, союш, ж.б.).

Созулма (oo) фонемасы кыска (о) фонемасындай эле бардык фонетикалык позицияларда жана орундарда кездешет. Мисалы: оор, короо, коон, боола ж.б.

Артикуляциясы боюнча - (о) фонемасы башкаларга караганда ачыктыгы, жоондугу жана эринчилдиги менен айырмаланат.

Акустикалык жактан: (о) фонемасынын биринчи формантасы 400-600 Гц, экинчи формантасы 900-1200 Гц.

Функционалдык жактан (о) фонемасын, бардык үндүү фонемаларга карама-каршы коюуга болот.

Мисалы: оро-ара-араа, кор-кур-куур, сок-сөк-сөөк, бото-бүтүү, жок-жээк, от-ит, кош-кыш, ж.б.

(ө) фонемасы сөздүн:

- башында (өт, өмүр, өзгөчө, өр ж.б.)
- ортосунда (көл, бөрү, төр, сөлөкөт ж.б.)
- аягында (көрө, чөмөлө, бөпөлө ж.б.) кездешет. Муунга

карата (ө) фонемасы:

- ачык муунда (көкөлө, бөксө, өкчө ж.б.)
- жабык муунду (көпөлөк, чөп, төк, чөл ж.б.) орун алат.

Басымга карата:

- басым түшкөн муунда (төл, төрт, жөлө ж.б.)
- басым түшпөгөн муунда (көбүнчө, өзөк ж.б.) орун алат.

(ө) фонемасы артикуляциясы боюнча үндүүлөр менен жаактын ачылышына жараша кеңдиги (же болбосо, тилдин таңдайды көздөй көтөрүлүшү боюнча ортоңку баскычында), жасалыш ордуна (тилдин горизонталь абалына) карай ичкелиги жана эринчилдиги менен ажыратылат.

(ө) фонемасын мүнөздөп турган акустикалык параметрлер: биринчи форманта 350-450 Гц, экинчи форманталык жыштык 1400-1700 Гц.

Функционалдык жактан (ө) фонемасын, башка үндүү фонемалардай эле бардык үндүүлөр менен карама-каршылыкты түзүп турат.

Мисалы, көр-көөр-кур-куур-кыр-кер-кар-каар, өр-эр-ээр, кең-күң-күүң, кем-ком-коом.

(у) фонемасынын фонетикалык орду төмөндөгүдөй: - сөз башында (ук, уч, улак, упай ж.б.)

- сөз ортосунда (кучак, сур, тур ж.б.)
- сөз аягында (улу, уулу, сулу ж.б.)
- ачык муунда (уйку, ууру, курак ж.б.)
- жабык муунда (кур, уруш, кул ж.б.)
- басым түшкөн муунда (кулун, уй, бул ж.б.)

Акустикалык жактан (у) фонемасы биринчи формантасы - 280-400 Гц, экинчи формантасы - 1600-200 Гц менен мүнөздөлөт. Бул фонеманын кууштугу анын биринчи форманталык жыштыгынын аздыгында (и) жана (ү) фонемаларына жакын, ал эми (ү) фонемасынын ичкелиги анын экинчи формантасынын сандык

маанисинин жогору болушу (и жана э фонемаларына жакын) менен мүнөздөлөт.

(и) фонемасынын фонетикалык орду: - сөз башында (ит, илгичи, илим, иңир, ж.б.)

- сөз ортосунда (тий, жип, кир, бирөө, ж.б.)
- сөз аягында (тили, дили, киши, жеңи, ж.б.)
- ачык муунда (тепши, тийди, кимди, ж.б.)
- жабык муунда (миң, чил, кир, ж.б.)
- басым түшкөн муунда (эшик, бешик, келин, ж.б.)
- басым түшпөгөн муунда (илим, билик, билим, ж.б.)

Айырмалоочу белгилери. Артикуляциянын алкагында караганда (и) фонемасы башка фонемалардан өзгөчө. Бул фонеманын башка үндүү фонемаларга карама-каршы коюлуучу белгилери болуп, анын кууштугу, ичкелиги жана эринсиздиги эсептелет. Тактап айтканда, (и) фонемасы калган үндүү фонемаларга салыштырганда эң кууш жана эң ичке.

Бул үндүүнүн мындай өзгөчөлүгү акустикалык алкакта: биринчи формантасынын эң төмөнкү (250-350 Гц) жана экинчи формантасынын эң жогорку (1800-2500 Гц) сандык мааниси менен мүнөздөлөт.

Функционалдык жаткан (и) фонемасы калган бардык үндүү фонемалар менен карама-каршы коюлат.

Мисалы: ит-ат-эт-от-өт-ут, тий-түй-тый-тай-той, тик-тээк, мин-мөөн ж.б.

(ы) фонемасынын фонетикалык орду:

- сөз башында (ыр, ысым, ылай ж.б.)
- сөз ортосунда (кыр, чыр, сын, тыйын ж.б.)
- сөз аягында (арткы, калпы, акы, жалпы ж.б.)
- ачык муунда (кары, сары, атасы ж.б.)
- жабык муунда (ным, шым, сыр ж.б.)
- басым түшкөн муунда (тышкы, ыгы, бышты ж.б.)
- басым түшпөгөн муунда (кылым, алдында ж.б.)

Артикуляциясы боюнча -(ы) фонемасы - тилдин горизонталь абалына карата - жоон, эринсиз. Бул белгилери боюнча (ы) фонемасы башка үндүү фонемалардан айырмаланып турат.

Акустикалык мүнөзү боюнча: (ы) фонемасынын биринчи формантасынын жыштыгы 350-450 Гц, экинчисиники - 1300-1600 Гц.

Функционалдык жактан (ы) фонемасы бардык үндүү фонемаларга карама-каршы коюлат.

Мисалы: сык-сөк-сөөк-сак-сок, кыт-кут-куут-күт, кың-күүң-кооң, ыр-эр-ээр. ж.б.

Төртүнчү параграфта үнсүздөр системасындагы типологиялык белгилер изилденип, кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн кеп интонациясына тийгизген таасири аныкталат. Артикуляциялык мүнөздөрү, акустикалык касиеттери, функционалдык сапаттары изилдөөгө алынат.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар үндүүлөрдөй эле кеп интонациясына өз таасирин тийгизет. Кеп агымындагы үнсүз тыбыштардын комбинатордук шартына жараша бири-бирине таасир этип өзгөрүшү эки тыбыштын чегинен чыкпаган тар чөйрөнү камтыса дагы, интонациянын негизги тонунун өзгөрүшүнө тийгизген таасири чоң.

Үчүнчү главада кыргыз тилиндеги айтымдардын максат - кырдаалдарынын интонациясы изилденет. Биринчи параграфта эксперименталдык материалдарды тасмага жаздыруу, тыбыштардын спектрлерин алуу, спектрограммалардагы тыбыштардын чегин ажыратуу, үндөөлөрдүн форманталарынын жыштыктарын аныктоо жөнүндө сөз болот.

Кыргыз тилиндеги айтымдын максат кырдаалдарынын интонациясын изилдөөдө интонациянын төмөнкү бирдиктери изилденди:

1. Негизги тондун жыштыгынын кыймылынын багыты;
  2. Фразадагы негизги тондун кыймылынын жалпы контуру;
  3. Басымсыз жана басымдуу муундагы негизги тондун кыймылы;
  4. Айтылган фразадагы басымсыз жана басымдуу муундун диапазон жыштыгы;
  5. Жыштык деңгээлдери: фразанын максималдуу жана минималдуу жыштыгынын деңгээли (жарым тон менен өлчөнөт);
  6. Жыштык аралыгы (жарым тон менен өлчөнөт);
    - а) басым түшкөн жана анын алдындагы муундун негизги тонунун жыштыгынын аралыгы;
    - б) басым түшкөн жана андан кийинки муундун негизги тонунун жыштыгынын аралыгы;
  7. Негизги тондун жыштыгынын муундардагы ылдамдыгынын өзгөрүшү;
  8. Интенсивдүүлүк (дб. менен өлчөнөт);
- Акустикалык анализдин негизги максаты - тил табиятына

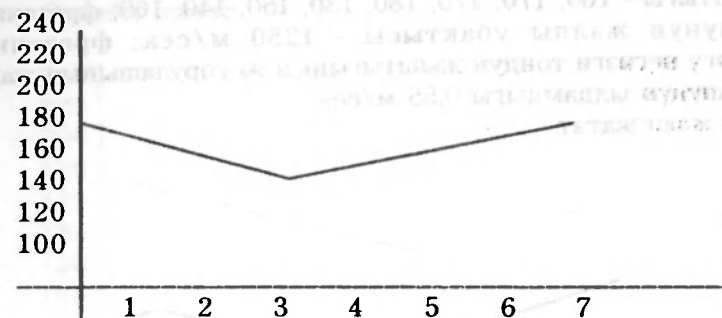
тийгизген физикалык кубулуштарды аныктап, ал кубулуштарды ар тараптан изилдөө болуп саналат.

Үчүнчү главанын экинчи параграфында жай айтымдын интонациясы аудитордук жана акустикалык анализге алынат.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдын интонациясын эксперименттик жактан изилдөө төмөнкүдөй жыйынтыкты көрсөттү.

Күндөлүк турмушта сүрөттөө ирээтинде айтылган жай айтымдар өтө кеңири колдонулат. Жай айтымдын бул маанилик оттеногун аудиторлор оңой эле аныкташты. Контексттен тышкары берилген сүрөттөөнү аудиторлор 85%, ал эми контексттин ичинде берилген сүрөттөөнү 95%, 97%, туура аныкташа алышты. Мындай натыйжа жай айтымдын сүрөттөө маанисинин интонациясы, анын башка оттенокторуна караганда, негизги тондун жыштыгы, интенсивдүүлүгү жагынан айрымаланып турарлыгын билдирет.

Акустикалык жактан алганда жай айтымдын сүрөттөө маанисинин интонациясы жай ыргактуу келип, негизги тондун жыштыгынын кыймылы көбүнчө «жогорулап-төмөндөйт», же «жогорулап-түздөлөт». Тондун ыргагы тез көтөрүлүп, же төмөндөйт. Фразалардын салыштырмалуу жыштык диапозону 1ден 4жарым тонго чейин термелет, алардын орточо термелиши 3 жарым тон болот. Басым түшкөн муундун алдында негизги тондун кыймылы жогорулап (85%), кайра төмөндөйт (80%). Тон басым түшкөн муунда максимум абалына жетет. Тондун максимуму 3 жарым тонду түзөт. Фразанын айтылыш башталышына караганда, фразанын бүткөндөгү тону төмөндөйт, башкача айтканда, айтымдын башталышы көпчүлүк учурларда жогорулаган акустикалык белгилер менен айрымаланып, фразанын аягы төмөндөгөн акустикалык белгилер менен мүнөздөлөт. Фраза аяктап бара жатканда акустикалык белгилердин төмөндөшү - кыргыз тилиндеги жай айтымга тиешелүү интонациялык касиет болуп саналат. Мындай ойду кыргыз кебин уккан башка элдин өкүлдөрү да ырасташат. Жай айтымдын аягында негизги тондун жыштыгы төмөндөй тургандыгы акустикалык эксперименттердин материалынан да көрүндү. Сүрөттөө маанисин билдирген жай айтымдын «Күндөй жаркырап турат» деген айтымын алалы.

Күндөй жаркырап турат.

Сүрөттөө маанисин билдирген жай айтымдын интонациялык сызыгы.

Электроакустикалык анализдердеги маалыматтар жай айтымдын сүрөттөө маанисинде төмөндөгүдөй акустикалык параметрлерди көрсөттү: фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 170 - 150 гц;

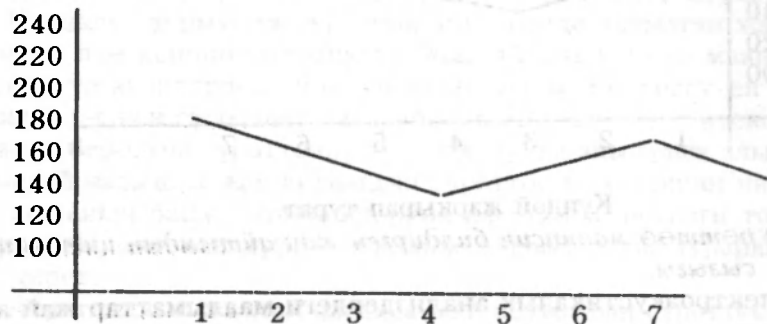
Фразанын диапозонунун жыштыгы - 180 - 166 гц; Фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы - 150, 170, 180, 170, 170, 130, 140, 160, 170; фразанын созулушунун жалпы убактысы - 1300 м/сек; фразадагы муундардын орточо узундугу - 190 м/сек; фразанын бүтүшүндөгү негизги тондун жыштыгынын жогорулашынын жана төмөндөшүнүн ылдамдыгы 0,50 м/сек.

Жай айтымдын баяндоо оттеногу мааниси жагынан сүрөттөөгө жакын. Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу окуялар, кубулуштар сүрөттөөдө салыштырылып көркөм сүрөттөлсө, баяндоодо алар жөн гана баяндалат. Аудиторлор баяндоону контексттен тышкары жана контексттин ичинде оңой эле аныкташты. Контексттен тышкары 90%, контексттин ичинде 95%.

Акустикалык жактан алып караганда баяндоонун акустикалык параметрлери сүрөттөнүн акустикалык параметрлеринен анча айырмаланбайт: фразанын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 160-140 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 160-150 гц; фразанын диапозонунун жыштыгы - 170-155 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тону-

нун жыштыгы - 160, 170, 170, 180, 130, 150, 140, 160; фразанын созулушунун жалпы убактысы - 1250 м/сек; фразанын бүткөндөгү негизги тондун жыштыгынын жогорулашынын жана төмөндөшүнүн ылдамдыгы 0,55 м/сек.

Жаан жаап жатат.

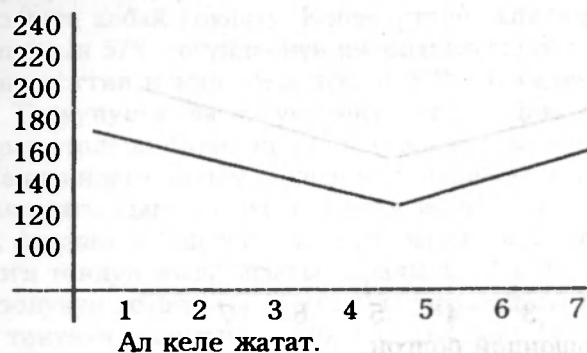
Жаан жаап жатат

Жай айтымдын баяндоо маанисинин интонациялык сызыгы.

Жай айтымдын кабарлоо маанисинин интонациясын аудиторлор контексттен тышкаары анча аныкташа алышкан жок (65%). Ал эми контексттин ичинде кабарлоонун интонациясын 85% аныкташты.

Акустикалык жактан кабарлоонун интонациясынын параметрлери сүрөттөөгө жана баяндоого салыштырганда айрымаланып турат: фразанын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 170-180-150 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 170-160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы 140-180 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы - 185, 180, 140, 160, 145, 140, 150 гц; фразадагы муундардын созулушу - 170, 175, 155, 140, 130, 140, 150; м/сек фразанын созулушунун жалпы убактысы 1350 м/сек.

Ал келе жатат.

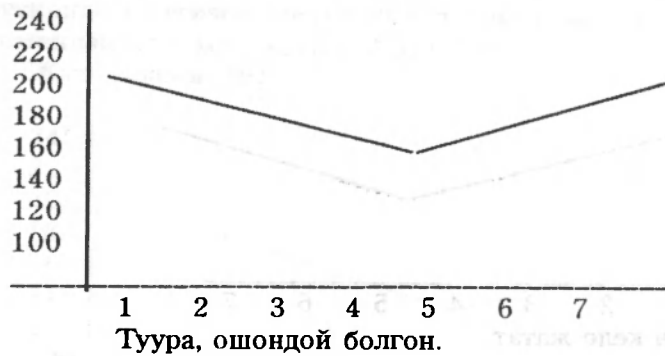

Жай айтымдын кабарлоо маанисинин интонациялык сызыгы.

Жай айтымдын ырастоо жана бекемдөө маанилерин аудиторлорго контексттен тышкаары угузганыбызда, алар аталган модалдуулуктарды интонация жагынан бири-биринен толук ажырата алышпай коюшту. Контексттен тышкаары ырастоонун интонациясын 53%, бекемдөөнүн интонациясын 57% аныктай алышты. Ырастоо контексттин ичинде берилгенде 73%, бекемдөө 67% аныкталды. Мындай көрүнүш алардын маанилик жактан өтө жакын экендигин көрсөтөт.

Акустикалык жактан алып караганда ырастоонун жана бекемдөөнүн интонациялык параметрлери жакын: ырастоо маанисиндеги фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 180-160 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 170-160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы - 160-180 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы - 160-170-180-150-160-140 - 140 - 130 - 150 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу 170 м/сек; фразанын жалпы созулушу 1400 м/сек.

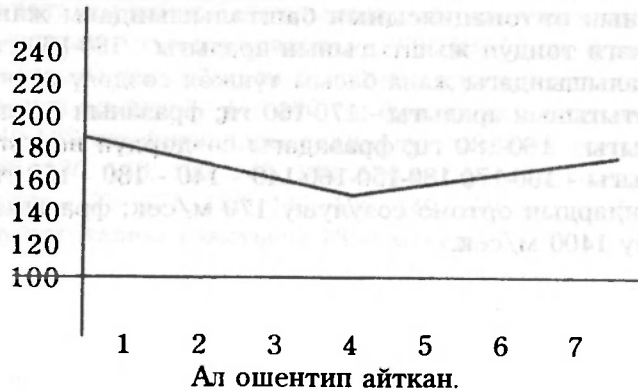
Туура, ошондой болгон.

Жай айтымдын ырастоо маанисинин интонациялык сызыгы.

Бекемдөө маанисиндеги фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 175-160 - 165 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 170-160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы - 160-175 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы - 170-160-170-150-160-130-140-150 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу - 170 м/сек; фразанын созулушунун жалпы убактысы - 1450 м/сек.

Ал ошентип айткан.

Жай айтымдын бекемдөө маанисинин интонациялык сызыгы.

Жай айтымдын тануу жана төгүндөө маанилерин аудиторлор ырастоо жана бекемдөө сыяктуу интонация жагынан анча ажырата албай коюшту. Контексттен тышкаары тануунун интонациясын 57%, төгүндөөнүн интонациясын 55% аныкташты. Тануу контексттин ичинде берилгенде 67%, төгүндөө 68% аныкталды.

Тануунун жана төгүндөөнүн интонациясынын акустикалык параметрлери бири-бирине өтө жакын: ырастоо жана бекемдөө маанисиндеги айтымдардын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 150-140 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 160-150 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы - 160-150 гц; фразадагы муундардын негизги тонунун жыштыгы - 170, 170, 160, 160, 140, 130, 150, 160, 170, 150 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу 180 м/сек; фразанын жалпы созулушу 1260 м/сек.

Жай айтымдын каалоону билдирген модалдык түрү интонациялык жактан ниетке жакын экендигин аудиторлор жана эксперименттик материалдардын анализинде ырасталды.

Бирок жай айтымдын аталган модалдык түрлөрү маанилик жактан бирдей сезимди билдирет дегендикке жатпайт. Алардын ар биринин өз өзүнчө коммуникативдик максаты бар. Каалоо иретиндеги айтымдарда сүйлөөчү боло турган кандайдыр бир окуяга, кубулушка каалоосун билдирсе, ниет түрүндөгү айтымдарда кыймыл-аракеттин келечекте болорлугун баяндайт.

Контексттен тышкаары каалоонун жана ниеттин интонациясын аудиторлор контексттин ичинде дагы, контексттен тышкаары дагы анча ажыратып, аныктай албай коюшту. Мындай көрүнүш алардын маанилик жана интонациялык жактан өтө жакын экендигинин күбөсү болуп саналат.

Жай айтымдын ниетти жана каалоону билдирген модалдык түрлөрүнүн акустикалык параметрлери анча айрымаланбайт. Жалпы жонуна алганда бири-бирине жакын: фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 180-150-140 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 180-160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы - 140-180 гц; фразадагы муундардын негизги тонунун жыштыгы - 180, 180, 140, 160, 145, 140, 130, 140 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу - 170, 160, 150, 160, 160, 140, 150, 140, 130, 145 м/сек; фразанын жалпы созулушу - 1570 м/сек.

Жай айтымдын болжолдоо мааниси модалдык жактан сүйлөөчү жана аткаруучу тарабынан окуянын, кубулуштун болор же болбостугун күмөндөр божомолдойт. Жай айтымдын болжолдоо маанисин аудиторлор контексттин ичинде жана контексттен тышкары туура аныктай алышты. Контексттен тышкары болжолдоонун интонациясын 70%, контексттин ичинде 80% туура аныкташты.

Божомол түрүндө айтылган айтымдардын интонациясынын акустикалык параметрлери жай сүйлөмдүн башка модалдык түрлөрүнө караганда айырмаланып турат, тактап айтканда, фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 190 - 170 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы 190-180 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы - 160-190 гц; фразадагы муундардын негизги тонунун жыштыгы - 170, 180, 160, 160, 150, 160, 140, 130 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу - 170, 180, 170, 170, 160, 170, 160, 150; м/сек фразанын жалпы созулушу - 1650 м/сек.

Үчүнчү параграфта суроолуу айтымдын интонациясы аудитордук жана акустикалык анализге алынат. Суроолуу айтымдын маанилик түрлөрүн аныктоодо аудиторлор анчалык кыйналышкан жок. Суроолуу айтым контексттин ичинде берилгенде 75-80% аудиторлор айтымдын маанилик түрүн так аныктай алышты. Ал эми суроолуу айтымдын түрү контексттен тышкары берилгенде, 70% аудиторлор туура аныкташты. Мындай көрүнүш кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдар лексико-грамматикалык каражаттар тарабынан дагы, интонациялык айтылышы жагынан дагы айтымдын башка түрлөрүнө караганда өзгөчөлөнүп турарлыгын көрсөтөт.

Биринчи топко кирген кошумча суроону, кайталап суроону жана тике (ачык) суроону аудиторлор контексттин ичинде дагы, контексттен тышкары дагы так ажырата алышты. Мунун өзү аталган суроолуу айтымдын маанилик түрлөрүнүн интонациясы өз алдынча мелодикага, негизги тондун жыштыгына ээ экендигин көрсөтөт.

Экинчи топко кирген суроолуу айтымдын маанилик түрлөрүн аудиторлор контексттин ичинде туура аныкташып, контексттен тышкары угушканда формалдуу суроо менен риторикалык суроону чаташтырган учурлар болду. Анык суроону аудиторлор контексттин ичинде 86%, контекстен тышкары 70%

ке чейин так аныктай алышты. Формалдуу суроону аныктоодо да аудиторлор анча кыйналышкан жок. Мындай көрүнүш суроону сүйлөөчү өзү берип, кайра өзү жооп бергенден болсо керек. Демек формалдуу суроонун өзүнө тиешелүү интонациялык мелодикасы бар деп айтууга болот. Альтернативдүү суроону аудиторлор контексттин ичинде 67%, контексттен тышкары 52% аныктай алышты. Суроолуу айтымдын бул маанилик түрүн кайталап суроо, кошумча суроонун интонациясы менен чаташтырып алган учурлар да кездешти.

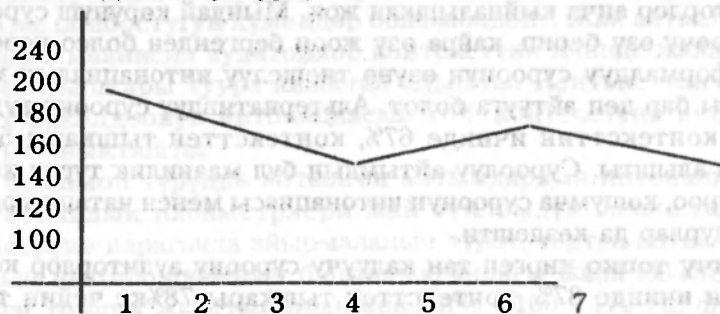
Үчүнчү топко кирген таң калуучу суроону аудиторлор контексттин ичинде 87%, контексттен тышкары 78%ке чейин так аныкташты. Күмөндөр суроону контексттин ичинде 81% чейин туура аныктап, контексттен тышкары таң калуучу суроо менен чаташтырып алган учурлар көп жолукту. Дегеле түрткү болуучу суроону божомол суроо менен, божомол суроону күмөндөр суроо менен чаташтырган учурлар арбын кездешти. Мунун өзү үчүнчү топко кирген таң калуучу суроонун, күмөндөр суроонун, ырастоочу суроонун, түрткү болуучу суроонун жана божомол суроонун интонациясы айтымдын контекстине жараша, башкача айтканда, тексттеги кырдаалга жараша болорлугун көрсөтүүгө болот.

Биринчи топко кирген кошумча суроо, кайталап суроо жана тике (ачык) суроо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын жыштык диапазондору, созулушу жана интенсивдүүлүгү жагынан, ошондой эле, негизги тондун деңгээли жагынан бири-бирине жакын. Мисалы, кошумча суроо менен кайталап суроону алып көрөлү. Суроолуу айтымдын бул маанилик түрү жыштык диапазондору, интенсивдүүлүк жана созулушу жагынан дал келет. Аталган айтымдар төмөнкү жыштык деңгээлде башталып, негизги тондун жыштыгынын орточо бийиктиги 120 гц түзөт. Муундардын ортосундагы жыштык интервалдардын орточо аралыгы 100-140 гц талаасында жайгашкан. Негизги тондун жыштыгынын кыймылы кичине төмөндөп, жогорулаган мүнөзгө ээ.

Кайталап суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы 140 гц тен башталып, бир азга төмөндөп, кайра акырындап жогорулап барып, түз сызыктанып кетет. Мындай көрүнүштү интонограммдан жөнөкөй көз менен да байкоого болот. Жыштык диапазонун кенен, жыштык деңгээли орточо. Жыштык диапазондор, негизинен 140-170-100 гц тин тегерегинде жайгашкан.

“Ошондой болуптурбу?”

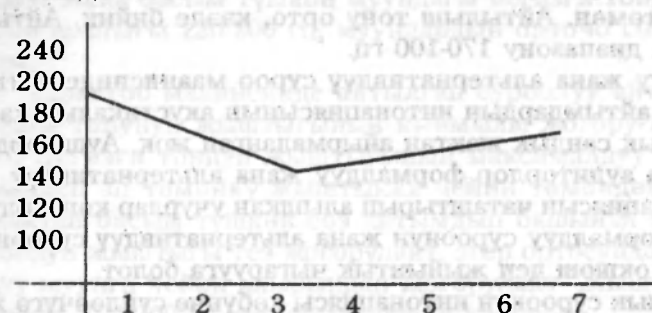
Ошондой болуптурбу?

Суроолуу айтымдын кайталап суроо маанисинин интонациялык сызыгы.

Басым түшкөн муундар созулуңку айтылат. Эгер басым түшкөн муундар ачык муун болсо 270 м/сек га чейин, жабык муун болсо 340 м/сек га чейин созулганын көрөбүз. Тактап айтканда, суроолуу айтымдардын интонациялык өзгөрүшүнүн мүнөздүү белгиси фразанын башында жана аягында көрүнөт. Кыргыз тилинде суроолуу бөлүкчө “бы”, ошондой эле сурама ат атоочтор ким?, эмне?, кандай?, кантип? ж.б. айтым ичинде айтылышы суроолуу айтымдын жалпы мүнөзүн аныктайт. Кайталап суроо маанисинде айтылган айтымдардын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 140-170-100 гц; жыштык диапазондору 140-180 гц; муундардын орточо созулушу - 160 м/сек; айтымдын бүтүшүндөгү негизги тондун жыштыгынын жогорулашынын же төмөндөшүнүн ылдамдыгы 0,50 гц, м/сек.

Тике (ачык) суроо маанисинде айтылган айтымдардын интонациясы көбүнчө контекстке жараша болот. Негизги тондун жыштыгынын кыймылы биринчи топко кирген суроолуу айтымдардай эле төмөндөп-жогорулайт.

“Кайда экен?”

Кайда экен?

Суроолуу айтымдын тике суроо маанисинин интонациялык сызыгы.

Айтымдын интонациясын аныктоодо акустикалык компоненттердин ичинен негизги тондун жыштыгынын параметрлеринин башкысы болуп интенсивдүүлүк жана созулушу эсептелет. Акустикалык жактан тике суроонун интонациясынын параметрлери: айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 150-160-180 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн муундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 160-150 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы 150-170 гц; фразанын созулушунун жалпы убактысы 1450 м/сек.

Экинчи топко топтоштурулган суроолуу айтымдын маанилик түрлөрү: анык суроонун, формалдуу суроонун, риторикалык суроонун жана альтернативдүү суроонун негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогорулаган - төмөндөгөн - жогорулаган мүнөзгө ээ. Фразанын башталышындагы негизги тондун жыштыгынын кыймылы басымдуу муунга чейин тегиз болот, же төмөндөйт, басымдуу муунда тез жогорулайт да, кайрадан төмөндөп-жогорулайт. Эгер айтымдын ичиндеги логикалык жактан бөлүнгөн сөз фразанын аягында турса тондун максималдуу көтөрүлүшү ошол аймакта болот.

Анык суроонун негизги тонунун жыштыгынын кыймылы тегиз - жогору, айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 170-150 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн муундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 150-170 гц; фразанын жыштык диапазону 115-200 гц; фразанын жалпы созулушу 700 м/сек.

Формалдуу суроонун негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору - төмөн. Айтылыш тону орто, кээде бийик. Айтымдын жыштык диапазону 170-100 гц.

Формалдуу жана альтернативдүү суроо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын интонациясынын акустикалык касиеттери анчалык сандык жактан айырмаланган жок. Аудитордук аныктоодо да аудиторлор формалдуу жана альтернативдүү суроонун интонациясын чаташтырып алышкан учурлар көп жолуккан. Демек формалдуу суроонун жана альтернативдүү суроонун интонациясы окшош деп жыйынтык чыгарууга болот.

Риторикалык суроонун интонациясы көбүнчө сүйлөөчүгө жараша болот. Анткени сүйлөөчү суроону өзү коюп, өзү кайра жооп бергендиктен, суроонун коюлушу контекстке, сүйлөөчүнүн эмоционалдык абалына жараша коюлат. Риторикалык суроо маанисинде айтылган фразалардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору - төмөн - жогору.

Суроолуу айтымдын үчүнчү тобуна таң калуучу суроону, күмөндөр суроону, ырастоочу суроону жана божомол суроону киргизген элек. Бул айтымдардын негизги тонунун жыштыгы жогорулап башталып, басымдуу муундун алдында өтө жогорулайт да, кайрадан төмөндөй баштайт. Мындай көрүнүш, эгерде логикалык жактан бөлүнгөн сөз айтымдын башында турса, өзгөчө даана байкалат. Таң калуучу суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн, жыштык диапозондору кенен, айтылыш тону орто, кээде жогору, ортодон жогору, айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 120-140 - 135 гц; муундардын орточо созулушу 180 м/сек.

Күмөндөр суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштык кыймылы ар түрдүү: кээде жогору - төмөн, көбүнчө тегиз-жогору. Негизги тондун жыштыгы басымдуу муунга чейин акырындап жогорулайт, эгерде логикалык жактан бөлүнгөн сөз айтымдын ортосунда болсо, негизги тондун жыштыгы тез төмөндөйт, айтымдын башында болсо, негизги тондун жыштыгы тез жогорулайт, ал эми ошол эле логикалык жактан бөлүнгөн сөз айтымдын аягында болсо, негизги тондун жыштыгы төмөндөгөн абалда болот. Жыштык диапозондор кенен, орточо жыштык диапозондор 120-150 гц аймактан көрүнөт. Айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 120-200-270 гц, фразанын башталышын-

дагы жана басым түшкөн муундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 120-200 гц, муундардын орточо созулушу 140 м/сек.

Ырастоо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн мүнөзгө ээ. Негизги тондун жыштыгынын максималдуу деңгээли акырындап эц төмөнкү жыштыкка чейин төмөндөйт. Логикалык жактан басым түшкөн сөз айтымдын башында болсо, негизги тондун жыштыгы тез жогорулайт, эгер ортосунда болсо, басымдуу муунга чейин акырындап жогорулайт. Жыштык диапазону кенен, 100-200 гц тин тегерегинде көрүнөт.

Суроолуу айтымдын божомол суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн. Фразанын башында тон кыймылы акырындап жогорулап, фразанын аягында бир азга төмөндөйт. Негизги тондун жыштык деңгээли орто, кээде жогору, кээде төмөндөп кеткен учурлар жолугат. Мындай көрүнүш божомол маанисинде айтылган суроонун мүнөзүнө, контекстине жана айтылган абалына жараша болот. Негизги тондун жыштыгынын орточо деңгээли 180 гц, жыштык диапазону анчалык бийик эмес, 120-180 гц тин тегерегинде көтөрүлөт. Муундардын орточо созулушу 250 м/сек, 230 м/сек.

Демек, суроолуу айтымдын интонациясы боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдын маанилик түрлөрү ар түрдүү, ошого жараша ал маанилик түрлөрдүн интонациясы айтылып жаткан кырдаалга, контекстке жараша болот. Семантикалык топтордун акустикалык параметрлери бири-бирине сандык жактан, негизги тондун жыштыгынын кыймылы жагынан жакындаган учурлар жолугат. Суроолуу айтымдын интонациялык түзүлүшүн анализдеп келгенде, негизинен үч ыргактын түрүн бөлүк: биринчи ыргакка төмөндөгөн - тон; экинчи ыргакка жогорулаган тон; үчүнчү ыргакка төмөндөгөн - жогорулаган тон мүнөздүү.

Төртүнчү параграфта буйрук айтымдын интонациясы аудитордук жана акустикалык анализге алынат.

Негизинен кыргыз тилиндеги буйрук маанисинде айтылган айтымдардын интонациялык оттенктору ар кыл экендигин аудиторлор аныктап беришти.

Буйрук тобунун интонациясы (буйрук, чечкиндүү буйрук, тыюу, талап кылуу, коркутуу, ачуулануу, команда) диапазон

жыштыгы, созулушу, интенсивдүүлүгү жагынан, ошондой эле негизги тондун деңгээли боюнча бири-бирине дал келбейт. Буйрук иретинде айтылган айтымдардын жалпы физикалык белгиси бийик тон болуп эсептелет. Салыштырмалуу диапазондун фразадагы жыштыгы төмөнкү секундда, башкача айтканда 1 жарым тондон 8 жарым тонго чейин дирилдейт, бирок фразалардын диапазонунун орточо дирилдеши 5 жарымтонду түзөт.

Диапазондун жыштыгы басым түшкөн муунда 7 жарым тон, диапазондун кеңдиги басым түшкөн муундун алдындагы муунда 1,06 жарым тон экендиги көрүнөт. Басым түшкөн муундун алдындагы муундун тон кыймылы көбүнчө жогорулаганы (75%), басым түшкөн муундуку - төмөндөгөнү (66%), кээде жогорулап - төмөндөгөнү байкалат (25%).

Тондун төмөндөшү басым түшкөн муундун алдында башталат. Фразанын айтылышындагы тондун бийиктиги башталышына караганда бүтүшүндө төмөн болот. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн, кээде тегиз-төмөн катары мүнөздөлөт.

Фразанын интенсивдүүлүгүнүн жогорулашы басымдуу муунда (75,7%) жана басымдуу муундун алдында (25,3%) даана байкалат. Алардын интенсивдүүлүгүнүн жогорулашы, негизинен ар кандай. Эгер тон бийик болсо, басым түшкөн муундун интенсивдүүлүгү жогору болот.

Буйрук түрүндө айтылган айтымдардын айтылыш узундугу буйрук маанисинде айтылган башка айтымдарга караганда кыска. Басым түшпөгөн муунга караганда басымдуу муундун созулушу бир жарым, эки эсеге узун.

Чечкиндүү буйруктун тону буйруктун тонунан анчалык айырмаланбайт, тону бийик, жыштык диапазону 3 жарым тондон 10 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундун диапазону басымсыз муунга караганда кеңирээк. Басымдуу муундун алдындагы муундун тон кыймылы бийик (56,7%), басым түшкөн муундун тону, буйрук сыяктуу эле, төмөндөгөнүн көрөбүз (60%). Басымдуу муунда тон өтө бийиктейт, басымсыз муундар басымдуу муунга салыштырмалуу жапыз тондо айтылат. Фразанын бүтүшүндөгү тон башталышына караганда жапыз. Эксперименттик материалдар көрсөткөндөй чечкиндүү буйруктун тону басымдуу муундун башталышында төмөндөйт. Чечкиндүү буйрук бат айтылат.

Чечкиндүү буйруктун созулушу буйрукка караганда кыска, басымсыз муунга караганда басымдуу муундун созулушу эки эсеге узун.

Демек, чечкиндүү буйруктун интонациясы буйруктун интонациясынын варианты деп эсептөөгө болот.

Кандайдыр бир каалоону тыюу иретинде айткан буйрук айтымдын оттеогунун тону бийик. Басымдуу жана басым алдындагы муундардын негизги тонунун жыштыгы жогору. Фразадагы негизги тондун жыштыгынын диапазону 8 жарым тонду түзөт. Негизги тондун жыштыгынын диапазону басымдуу муунда 5 жарым тон, басымсыз муунда 3 жарым тон экендигин көрөбүз. Басымсыз жана басымдуу муундардагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 1 жарым тон. Басымдуу жана басымсыз муундардын максималдуу интенсивдүүлүгүнүн айырмасы 30 дБ. Фразанын жалпы айтылыш убактысы 480 м/сек. Басымсыз муундардын созулушу 220 м/сек, басымдуу муундун созулушу 260 м/сек.

Негизги тондун жыштыгынын кыймылы басымдуу муундун алдындагы муунда тегиз (67,5%), басымдуу муунда төмөндөйт (77%), айрым учурда жогорулап-төмөндөгөнүн көрөбүз (50%). Тондун максималдуу бийиктиги басымдуу муунда болот. Басымсыз муундарда тон салыштырмалуу анчалык бийик эмес. Негизги тондун контуру тегиздеп-төмөндөйт (72%). Басымдуу муундун алдында тон төмөндөйт, басымдуу муунда тон бирдей ыргакта айтылат.

Буйрук айтымдын талап кылуу оттеогуна бийик тон мүнөздүү. Талап кылууда фразанын жыштык диапазону 1 жарым тондон 13 жарым тонго чейин термелет. Басым түшкөн муундун алдындагы муунга караганда басымдуу муундун жыштык диапазону кеңири, тактап айтканда, 9 жарым тонду түзөт. Басым түшкөн муундун алдындагы муундун негизги тонунун жыштыгы, негизинен жогору (85%). Басымдуу муундун алдында тон өтө жогорулайт, басымдуу муундун аягында тон төмөндөйт. Мындай көрүнүш талап кылуунун тону буйрук түрүндө айтылган айтымдардын тонунан айырмаланып тургандыгын көрсөтөт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы кыска, болгону 1 жарымтонду түзөт. Тондун төмөндөшү басым түшкөн муундун башында башталып, фразанын бүтүшүндөгү тон башталышынан төмөн болот. Негизги тондун жалпы контуру тегиз абалда барып төмөндөйт (85%); басымдуу муундар бат жана бийик айтылат. Буйрук иретинде айтылган айтымдарга караганда талап кылуу созулуңку айтылат.

Коркутуу маанисинде айтылган айтымдарга бийик тон мүнөздүү. Фразадагы диапазондун жыштыгы 3 жарымтондон 8 жарым тонго чейин термелет. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын жыштык диапазондору 1,5 жарымтонго бийик. Негизги тондун кыймылы басымсыз муундарда жогорулайт (90%), ал эми басымдуу муундарда, буйрук, талап кылуу, тыюу маанисинде айтылган айтымдардай эле тез төмөндөйт (91,1%). Тон басымдуу муунда бийиктейт. Басымсыз муун менен басымдуу муундун ортосундагы негизги тондун максималдуу бийиктиги 2 жарымтонду түзөт.

Тондун төмөндөшү басымдуу муундун ортосунан башталат. Фразанын бүткөн жериндеги тон башталышына караганда төмөн. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн (80,5%). Басым түшкөн муундун жана басымдуу муундун алдындагы муундардын интенсивдүүлүгү бирдей эмес, басымдуу муун интенсивдүү.

Коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу буйрук маанисинин башка түрлөрүнө караганда бир азга өзгөчөлөнүп турат. Биринчи муундун созулушу экинчи муунга караганда 1 эсеге кыска айтылат, ал эми аял диктордуку 1,5 эсеге кыска айтылгандыгын көрөбүз.

Ачуулануу маанисинде айтылган айтымдардын тону коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын тонунан анча айырмаланбайт. Ачуулануунун тону командага жана кыйкырууга жакын. Тондун бийиктигинин диапазон жыштыгы 3 жарымтондон 16 жарымтонго чейин термелет, орточо алганда 7,5 жарым тонду түзөт. Басымдуу муундун диапазон жыштыгы басымсыз муунга караганда 3,50 жарымтонго жогору. Негизги тондун кыймылы жогорулап-тез төмөндөйт (58,9%). Басымдуу муунда тон максималдуу абалга жетет. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун максималдуу жыштыгынын аралыгы 5 жарымтонду түзөт. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун ортосунан башталып, тез төмөндөйт.

Негизги тондун эң жогорку чегин басымсыз муун менен басымдуу муундун ортосунан көрүнөт (45%). Басымдуу муундар интенсивдүү, ошондуктан тон жогору. Ачуулануу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу буйруктун башка маанилерине караганда алда канча кыска айтылат. Эгер басымдуу муун ачык муун болсо, басымсыз муунга караганда созулуңку айтылат.

Команда маанисинде айтылган айтымдардын тону жогору. Команданын жыштык диапазону 3 жарымтондон 17 жа-

рымтонго чейин термелет. Басымсыз муундарга салыштырган-да басымдуу муундардын жыштык диапазону 4,45 жарымтонго кенен. Басымдуу муундун алдындагы муундун тон кыймылы тегиз (42%), айрым учурларда жогорулайт (30%), ал эми басымдуу муундардагы негизги тондун кыймылы көбүнчө төмөндөгөнүн көрөбүз (59,2%). Тондун жогорулаганын, буйрук тобунун башка оттенкторундай эле, басымдуу муундан көрөбүз. Басымдуу жана басымсыз муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу жыштыгы анчалык айырмаланбайт, негизинен 1,77 жарымтонду түзөт. Тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Фразанын башталышындагы тонго караганда аякташындагы тон төмөн. Тон тез төмөндөйт. Басымдуу муундар интенсивдүү. Айтымдын созулушу кыска. Басымдуу муун ачык муун болсо, басымсыз муунга караганда созулуңку айтылат.

Кыйкырык түрүндө айтылган айтымдардын тону эң жогору. Жыштык диапазону 1 жарымтондон 19 жарымтонго чейин термелет. Басым түшкөн муундардын алдындагы муундардын негизги тонунун кыймылы тез жогорулайт (57,3%), ал эми басымдуу муунда тон тез төмөндөйт (78%). Тон басымдуу муундун алдындагы муунда көтөрүлөт. Тондун жогорулашынын эң бийик чеги басымдуу муундун алдында көрүнөт. Басымдуу муунга салыштырганда 1,05 жарымтон жогору. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу жыштыгынын аралыгы 1,70 жарымтон. Тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Айтымдын башталышындагы тонго караганда аягы жапыз. Негизги тондун жалпы контуру тез жогорулап-төмөндөйт (78,9%).

Кыйкырык түрүндө айтылган айтымдардын созулушу айтым контекстине жараша болот. Ошондой болсо да, созулуңку айтылат. Басымдуу муундардын созулушу басымсыз муундардын созулушуна караганда 1-2 эсеге көп.

Буйрук айтымдын экинчи тобуна шарттуу түрдө төмөнкүдөй айтымдын модалдык оттенкторун киргизген элек: өтүнүү, кечирим суроо, макул кылуу, тынчытуу, жалынуу. Бул топтун физикалык касиеттери биринчи топко караганда бир топ айырмаланып турат. Биринчи буйрук тобуна кирген айтымдын оттенктору, негизинен физикалык касиеттери жагынан бири-бирине жакын болсо, экинчи топко кирген модалдык маанилердин физикалык сапаттары ар түрдүү.

Өтүнүү маанисинде айтылган айтымдарга, негизинен орточо тон, айрым учурда жапыз тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозону 5 жарымтондон 10 жарымтонго чейин термелет. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардагы жыштык диапозону 3,1 жарымтонго кенен. Басым түшкөн муундун алдындагы муундардын негизги тонунун кыймылы, негизинен жогору (80,2%). Басым түшкөн муундагы тон өтө төмөн. Тон басымдуу муундун алдындагы муунда өтө бийиктейт, басымдуу муундарга төмөнкү тон мүнөздүү. Басымдуу жана басымсыз муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу, аралыгы 2 жарымтон. Тондун башталышына караганда бүтүшү жапыз. Өтүнүү маанисиндеги фразаларда тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Негизги тондун жалпы контуру тегиз - төмөн (56,8%). Басымдуу муундун алдында интенсивдүүлүк өзүнүн кульминациясына жетет (67,2%). Басымдуу муундардан кийинки муундарда интенсивдүүлүк төмөндөйт. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын созулушу 1,5 эсеге көп.

Кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдарга, негизинен жапыз тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозондору 1 жарымтондон 7 жарымтонго чейин термелет. Басымдуу муундун алдындагы муундун негизги тонунун кыймылы төмөн (51%), басымдуу муундардыкы жогору-төмөн (47%), айрым учурларда төмөндөйт (32,2%). Тондун бийиктеши басымдуу муундун алдында көрүнөт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгы менен максималдуу жыштыктын орточо аралыгы 1,9 жарымтонду түзөт. Негизги тондун жалпы контуру төмөндөп-жогорулайт (57,8%). Басымдуу муундардагы тондун төмөндөшү бирдей, айтылышы созулуңку. Басымдуу муундардагы тондун бир калыпта төмөндөшү кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдарга мүнөздүү көрүнүш. Кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдардын созулушу, биринчи топко кирген маанилик оттенкторго салыштырганда, 1,5 эсеге созулуп айтылат.

Макул болуу маанисинде айтылган айтымдарга орточо тон мүнөздүү. Фразанын жыштык диапозонунун орточо термелиши 2 жарымтонду түзөт. Басымдуу муундардын жыштык диапозону басымсыз муундарга караганда жогору. Басымдуу муундун алдындагы муундардын тон кыймылынын өзгөрүшү жогору-төмөн (69,9%). Тондун бийиктеши басымдуу муунда көрүнөт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги

тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 3 жарымтонду түзөт. Фразанын башталышындагы тонго караганда аягы жогору. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн (72,3%). Тон басым түшкөн муундун алдында төмөндөй баштайт да, басымдуу муундун ортосунда кайра жогорулайт, ал эми, муундун аягында кайра төмөндөйт. Басымдуу жана басымсыз муундардын интенсивдүүлүгүнүн максималдуулугу бирдей. Басым түшкөн муундун алдындагы муундардын жана басымдуу муундун интенсивдүүлүгүнүн максималдуу аралыгы 1 дБ түзөт. Макул болуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу өтүнүү жана кечирим суроо иретинде айтылган айтымдардан анчалык айырмаланбайт.

Кыргыз тилинде тынчтантуу маанисинде айтылган айтымдарга төмөнкү тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозонунун орточо термелиши 1 жарымтондон 4,20 жарымтонго чейин жетет. Басымдуу муундун алдындагы муундун диапозону кең. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басым түшкөн муундун алдындагы муундарда төмөндөйт (60,7%), басымдуу муундарда бирдей (73,3%). Тон басымдуу муундун алдында жогорулайт. Басымдуу жана басымсыз муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын орточо аралыгы 2 жарымтонду түзөт. Фразанын бүтүшүндө тон төмөндөйт. Негизги тондун жалпы контуру төмөндөп-бирдей болуп кетет (79%). Интенсивдүүлүк басым түшкөн муундун алдындагы муунда өзүнүн чегине жетет (68%). Кыргыз тилиндеги тынчытуу маанисинде айтылган айтымдар өтүнүү маанисине караганда кыска айтылат.

Көндүрүү маанисинде айтылган айтымдарга жапыз жана орто топ мүнөздүү. Негизги тондун жыштык диапозонунун салыштырмалуу орточо термелиши 1 жарымтонду түзөт. Басымсыз муундардын жыштык диапозонуна караганда, басымдуу муундардын жыштык диапозону кенен. Тондун кыймылы басым түшкөн муундун алдында көтөрүлөт (56,6%) да, басымдуу муунда өзүнүн эң жогорку чегине жетет. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы бирдей, бардык учурда 4 жарымтонду түзөт. Фразанын бүтүшүндөгү тон башталышына караганда жогору. Негизги тондун жалпы контуру көтөрүңкү-тегиз (77,9%). Айтымдын созулушу тынчытуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушунан анчалык айырмаланбайт. Негизги физикалык касиеттери тынчытуу маанисинин физикалык касиеттери менен дал келет.

Кыргыз тилинде жалбаруу маанисинде айтылган айтымдар төмөнкү тондо айтылат. Фразадагы жыштык диапазондордун орточо термелиши 1 жарым тондон 8 жарым тонго жетет.

Басымсыз муундардын жыштык диапазонуна караганда басымдуу муундардын жыштык диапазону кенен. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдындагы муунда төмөндөйт (70,1%), басымдуу муунда жогорулап-төмөндөйт (45%). Тондун төмөндөшү, негизинен басымдуу муундун аягында байкалат. Тон басымдуу муундун алдында жогорулай баштайт, айрым учурда басымдуу муундун алдындагы муундардын тон бийиктиги бирдей болот. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын эң жогорку чегинин аралыгы 2 жарымтонду түзөт. Негизги тондун жалпы контуру бир азга жогорулап-төмөндөйт (60%) же төмөндөйт (40%). Тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Тондун басандашы бирдей абалда, аралыгы кичине, созулушу көбүрөөк. Башка маанилик оттенкаларга караганда жалбаруу маанисинде айтылган айтымдар бир эсеге созулуп айтылат.

Үчүнчү топко шарттуу түрдө кеңеш берүү, колдонмо, эскертүү, сактантуу, сунуш жана каалоо маанисинде айтылган айтымдарды кошконбуз.

Кеңеш берүү маанисинде айтылган айтымдарга мүнөздүү көрүнүш-тондун айтылышы орто. Жыштык диапазонунун салыштырма термелиши 1 жарымтондон 8 жарымтонго чейин. Басымдуу муундардын жыштык диапазону кенен, ал эми басымсыз муундардыкы орточо. Басымдуу муундардын алдындагы муундардагы тон кыймылы көбүнчө тегиз (55,5%). Басымдуу муундагы тон кыймылы жогору (61%). Басымдуу жана басымсыз муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу аралыгы 3 жарымтонду түзөт. Фразанын башталышына караганда бүткөндөгү тону бийик айтылат. Негизги тондун жалпы контуру тегиз, көтөрүңкү (60,1%) айтылат.

Колдонмо түрүндө айтылган айтымдардын тону физикалык касиети жагынан жалбаруу маанисинде айтылган айтымдарга жакын. Басымдуу муундун алдында тон бир калыпта айтылат. Фразадагы жыштык диапазондор 0,8 жарымтондон 10 жарымтонго чейин термелет, бирок, орточо термелиши 4 жарымтонду түзөт. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын жыштык диапазону кенен. Негизги тондун кыймылы кеңеш берүү маанисинен анча айрымаланбайт. Басымдуу муундун ал-

дында тегиз (54,2%), басымдуу муунда тон бир азга жогорулайт (64%). Басымдуу муунда тон бийиктейт. Басымсыз жана басымдуу муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу жыштыктарынын аралыгы 3 жарымтонду түзөт. Негизги тондун жалпы контуру тегиз - бир азга жогору (66,2%). Тон акырындап жогорулайт, созулушу көбүрөөк. Жалпысынан алганда колдонмонун физикалык касиети кеңеш берүүнүн физикалык касиетинен анча айрымаланбайт.

Эскертүү маанисинде айтылган айтымдардын айтылыш тону орто же жапыс. Жыштык диапазону 0,5 жарымтондон 9 жарымтонго чейин термелет. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын жыштык диапазону бир азга кенен. Басымдуу муундун алдындагы тон кыймылы тегиз (57,8%), басым түшкөн муунда бир азга төмөндөйт (69,2%). Тондун эң бийик көтөрүлүшү басымдуу муундун алдында болот. Тондун көтөрүлүшү көбүнчө эскертүүнүн кандай контексте айтылгандыгына жараша болот. Басымсыз жана басымдуу муундардагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгынын жыштыгы 1,79 жарымтонду түзөт. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун алдында башталат. Фразанын башталышына караганда бүтүшүндөгү тон жапыс. Негизги тондун жалпы контуру тегиз-төмөн (68,8%). Тон бир калыпта төмөндөйт. Эскертүү маанисинде айтылган айтымдардагы муундардын созулушу ар түрдүү: басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын созулушу көбүрөөк.

Сунуш иретинде айтылган айтымдардын айтылыш тону, негизинен орто. Жыштык диапазондор 0,8 жарымтондон 7,2 жарымтонго чейин термелет, орточо термелиши 3,2 жарымтонду түзөт. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын жыштык диапазондору кенен. Басым түшкөн муундун алдындагы негизги тондун жыштыгынын кыймыл өзгөрүшү тегиз (78,9%), басымдуу муунда төмөндөйт (78,9%). Тон басымдуу муундун алдында көтөрүлө баштайт. Басымсыз жана басымдуу муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу жыштык аралыгы 1,8 жарымтонду түзөт. Тон басымдуу муундан кийин төмөндөй баштайт. Тондун башталышына караганда бүтүшү жапыс. Негизги тондун жалпы контуру тегиз (60%), фразанын аягында төмөндөйт (42,3%). Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын созулушу көбүрөөк.

Каалоо маанисинде айтылган айтымдардын тону жапыс.

Фразадагы жыштык диапазонунун орточо термелиши 5 жарым-тонду түзөт. Басымдуу муундун алдындагы муундун жыштык диапазону басым түшкөн муунга караганда 2 жарымтон кенен. Басымдуу муундун алдындагы муундардагы негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү бир азга жогору (47,97%), же жогорулап-тегиздейт (30,1%). Басым түшкөн муундардагы негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү төмөндөйт (48,97%). Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын тону төмөн. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 2 жарымтон. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун ортосунан башталат. Негизги тондун жалпы контуру бир азга көтөрүлүп, тез төмөндөйт. Үчүнчү топко кирген айтымдын башка түрлөрүнө караганда каалоо иретинде айтылган айтымдарда муундардын созулушу көбүрөөк. Басымдуу муундар басымсыз муундарга караганда 1 эсеге көбүрөөк созулат.

Төртүнчү топту шарттуу түрдө **чакырык тобу** деп атап, айтымдын төмөнкүдөй модалдык түрлөрүн киргизгенбиз: чакырык, уруксат берүү, киргизүү, макулдук, чакыруу; Бул топко кирген түрлөргө бийик тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапазонуну 2 жарымтондон 15 жарымтонго чейин термелет. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардагы жыштык диапазонуну кенен.

Чакырык маанисинде айтылган айтымдардагы негизги тондун кыймылы басымдуу муундун алдындагы муундарда жогорулайт (78,6%), басымдуу муунда - төмөндөйт (56,2%). Тон, негизинен басымдуу муундун алдында жогорулайт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 5 жарымтон. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун алдында башталат. Негизги тондун жалпы контуру жогорулап-төмөндөйт. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын созулушу көбүрөөк.

Чакыруу маанисинде айтылган айтымдарга орточо тон мүнөздүү. Фразанын орточо жыштык диапазонуну 1 жарымтондон 7 жарымтонго чейин термелет. Басымдуу муундун башталышына караганда басымсыз муундун башталышынын жыштык диапазонуну кенен. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдында бир азга көтөрүлөт (70%), басымдуу муундарда төмөндөйт (74,4%). Тон басымдуу муунда бийиктейт. Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 1 жарымтон. Негизги тондун жалпы контуру жого-

рулап-төмөндөйт (66,3%). Тондун төмөндөшү басымдуу муундун аягынан башталат. Басымдуу муундар басымсыз муундарга караганда 0,8 эсеге көбүрөөк созулат.

Уруксат берүү маанисинде айтылган айтымдар орточо тондо айтылат. Фразанын жыштык диапазонуну 1 жарымтондон 10 жарымтонго чейин термелет. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдында жогорулайт (66,2%), басымдуу муундарда төмөндөйт (59%). Тондун бийиктеши басымдуу муундун алдында болот. Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 2 жарымтон. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун башталышында башталат. Фразанын башталышына караганда бүткөн тону өтө төмөн. Негизги тондун жалпы контуру өтө жогорулайт да, тез төмөндөйт (58,6%). Басымдуу муундун алдында тон бирдей жогорулайт, басымдуу муундун аягында тез төмөндөйт; Басымдуу муундар ачык болсо, басымсыз муундарга караганда көбүрөөк созулат. Жалпысынан алганда, уруксат берүү маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиети чакыруу маанисинин физикалык касиеттерине жакын.

Макул болуу маанисинде айтылган айтымдар жапыз тондо айтылат. Фразадагы жыштык диапазондор 0,4 жарымтондон 4 жарымтонго чейин термелет. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын жыштык диапазонуну кенен. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдында бирдей жогорулап (58,2%), басымдуу муунда бирдей төмөндөйт (68%). Басымдуу муундан тон бийиктейт да, кайра тез төмөндөйт. Айрым учурда басымсыз жана басымдуу муундардын тон бийиктиги бирдей болот. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 1 жарымтон. Басымсыз муундардын башталышына караганда бүткөндөгү тону бийик. Негизги тондун жалпы контуру бирдей жогорулап, тегиз болуп кетет (75%). Тон бир калыпта көтөрүлөт. Тондун мындай тегиз көтөрүлүп басандашы башка интонациялык түрлөрдөн айрымаланып турат. Басымсыз жана басымдуу муундардын созулушу бирдей. Айрымачылык анча байкалбайт.

Корутундуда диссертацияда козголгон проблемалар кыскача жыйынтыкталды жана илимий тыянак чыгарылды.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер.

Монографиялар:

1. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдоолор, Бишкек, Илим, 1991.- 14,256 б.
2. Кыргыз тилиндеги айтымдык коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы, Бишкек, 2004. -19,25 б.т.

Окуу китептери:

1. Изучаем кыргызский язык, Фрунзе, Мектеп, 1991. -12, 18 б.т.
2. Кыргыз тилин тез үйрөтүү, Бишкек, Мектеп, 1991. -7,75 б.т.
3. Кыргыз тили, Бишкек, 1996.- 6 б.т.
4. Кыргызский язык, (для неязыковых ВУЗов Республики), Бишкек, 2003.- 30 б.т.

Окуу куралдары:

1. Кыргызско-русский разговорник для призывников, Бишкек, Мектеп,1991.- 7 б.т.
2. Офицерлер жана курсанттар үчүн орусча-кыргызча сүйлөшмө, Бишкек, Мектеп, 1994.- 5 б.т.
3. Алдын ала тергөөлүк-процессуалдык актылары, (мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү), Мектеп, 1994.- 27 б.т.

Программалар:

1. Программа интенсивного курса обучения кыргызскому языку для взрослого некоренного населения и студентов ВУЗов, Мектеп, 1991.- 2 б.т.

Макалалар:

1. Коммуникативно-функциональные транспозиции побудительных предложений. II Кыргыз ССР Илимдер академиясынын кабарлары, Фрунзе, №6 1980.- 69-73 б.т.
2. Интонация побудительных предложений в русском и кыргызском языках, II журнал «Русский язык и литература в киргизской школе», №6,1981.-26-29 б.
3. Интонация изучения коммуникативдик типов предложений в кыргызском языке. II Тюркологический сборник, «Фылым», Алма-Ата, 1985.-110-119 б.

4. Лексико-грамматические средства побудительного предложения в кыргызском языке. II Исследования по кыргызскому языку и казахскому, Илим, Фрунзе, 1984. - 110-120 б.

5. Некоторые вопросы изучения интонационной структуры киргизских диалектов II, III научные чтения, посвященное памяти академиков *Батманова И.А.*, Юдахина К.К., Юнусуалиева Б.М., г.Ош, 1985. -13-15 б.

6. Изучение интонации тюркских языков II Тюркологические исследования, Илим, 1986. -120-129 б.

7. О функциональном анализе вопросительных высказываний в киргизском языке II Кыргыз ССР илимдер Академиясынын кабарлары, Фрунзе, №3,1989. -70-74 б.

8. Кыргыз тилиндеги сүйлөм жана айтым маселелери жөнүндө II Илимий конференциялардын материалдары жана тезистер, Бишкек, 1996.- 46-48 б.

9. Сүйлөм жана анын структуралык – семантикалык аспекти-лери II «Эл агартуу», Бишкек, №1-2, 1999. -71-78 б.

10. Сүйлөм коммуникативдик – функционалдык аспектиде II «Эл агартуу», Бишкек, №1-2, 1999.-78-88 б.

11. Сүйлөм, кеп, айтым, II «Эл агартуу», Бишкек, №11-12, 1999. -41-47 б.

12. Интонация жөнүндө түшүнүк, II «Эл агартуу», Бишкек, №11-12, 1999.- 47-52 б.

13. Үндүү тыбыштардын кеп интонациясына тийгизген таасири II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №3-4, 2000.- 56-60 б.

14. Үндүүлөр созулушунун кеп интонациясына тийгизген таасири II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №3-4, 2000. - 135-139 б.

15. Интонациянын физикалык элементтери II «Эл агартуу», Бишкек, №1-2, 2000. - 46-51 б.

16. Интонациянын составдык бөлүгү II «Эл агартуу», Бишкек, №1-2, 2000. - 51-55 б.

17. Кеп интонациясынын акустикалык жактан изилдөө ыкмалары II «Эл агартуу», Бишкек, №3-4, 2000.- 436-40 б.

18. Кепти изилдөө үчүн эксперименттик аспаптар II «Эл агартуу», Бишкек, №3-4, 2000.- 40-45 б.

19. Суроолу айтымдын интонациясы: аудитордук жана акустикалык анализ II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №1-2, 2000.- 98-102 б.

20. Жай айтымдын интонациясы: аудитордук жана акустикалык анализ II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №1-2, 2000.- 146-149 б.

21. Буйрук маанисиндеги айтылган айтымдын интонациясы II «Эл агартуу», Бишкек, №7-8, 2000.- 68-75 б.

22. Кеңеш берүү, чакырык маанисиндеги айтылган айтымдын интонациясы II «Эл агартуу», Бишкек, №7-8, 2000.- 75-79 б.

23. Сингармония жана интонация II «Мектеп» журнал, №4, 1999. (Научно-практический журнал по проблемам образования),- 53-57 б.

24. Көркөм чыгармалардагы жай сүйлөмдүн функционалдык –маанилик жактан бөлүнүшү II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №1-2, 2000.- 62-65 б.

25. Көркөм чыгармалардагы суроолуу сүйлөмдүн функционалдык –маанилик жактан бөлүнүшү II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №1-2, 2001.- 138-141 б.

26. Сүйлөм жана анын структуралык –семантикалык аспектилери II «Известия ВУЗов», №1, 2004.-111-114 б.

27. Сүйлөм коммуникативдик – функционалдык аспектиде II «Известия ВУЗов», №2, 2004.-75-79 б.

28. Сүйлөм, кеп, айтым II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, №1-2, 2004.-93-97 б.

29. Интонация жөнүндө түшүнүк II Социальные и гуманитарные науки, Бишкек, N °1-2, 2004.-100-104 б.

Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик – функционалдык жана интонациялык структурасы.

АННОТАЦИЯ

Диссертациялык изилдөө кыргыз тилинин синтаксистик фонетикасына арналат. Биринчи главада кыргыз тил таануу илиминде алгачкы жолу кыргыз тилиндеги кеп куралыш теориясы жана айтымдын коммуникативдик – функционалдык структурасы каралды.

Экинчи главада сүйлөмдүн структура – семантикалык жана айтымдын коммуникативдик – функционалдык аспектилери изилденди. Сүйлөмдүн теориясын коммуникативдик – функционалдык аспектиде карап жатканда тил менен кепти ажыратуу зарылчылыгы жаралды. Кеп - бир жолку, өтмө катардагы акт, ал эми тил – кептик актылардын жыйындысы. Тил - сөздөрдүн жана эрежелердин жыйындысы, кеп - улам кайталанып, жаралып жана жаратып туруучу кубулуш. Тил жана кепти ажыратуу айтым теориясын жаратты.

Үчүнчү главада айтымдын айтылыш максат кырдаалдары боюнча бөлүнүшү көрсөтөлөт. Аталган маселенин кыргыз тилинде кандай чечилгендиги тууралуу тарыхый экскурс жасалат. Жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдардын функционалдык – маанилик жактан бөлүнүшү, аларды уюштуруучу лексико – грамматикалык каражаттар жөнүндө сөз болот.

Экинчи бөлүм кыргыз тилиндеги айтымдын интонациялык структурасына арналып, биринчи главада азыркы тил илиминдеги интонация жөнүндө, түрк тилдеринин интонациясынын издениши, интонациянын составдык элементи, функциялары жөнүндө кеп болот.

Экинчи главада кыргыз тилиндеги тыбыштардын кеп интонациясына тийгизген таасири изилденди. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн артикуляциялык, акустикалык касиеттерине изилдөө жүргүзүлүп, эксперименттик анализге алынды.

Үчүнчү главада айтымдын максат кырдаалдарынын интонациясы изилденди. Жай, суроолуу, жана буйрук айтымдардын интонациясы аудитордук, акустикалык анализге алынды.

К. Токтоналиев

Коммуникативно-функциональная и интонационная структура высказываний в кыргызском языке.

АННОТАЦИЯ

Диссертационное исследование посвящается синтаксической фонетике кыргызского языка. В первой главе были рассмотрены теория речевого образования и коммуникативно-функциональные аспекты высказывания в кыргызском языке.

Во второй главе были исследованы структурно-семантическая и коммуникативно-функциональные аспекты предложения.

При рассмотрении теории предложений в коммуникативно-функциональном аспекте зародилась необходимость разделения речи и высказывания. Речь – есть множество конкретных систем, построенных по определенным правилам из определенных элементов. Речь – это язык в действии и работе.

Язык – это есть совокупность правил, по которым делаются предложения, и множество наделенных смыслом, или значением единиц, которые используются в соответствии с правилами. Разделение языка и речи породило теорию высказывания.

В третьей главе исследуется высказывание по функциональному значению. Проводится исторический экскурс по решению данной проблемы в кыргызском языке, а также, лексико-грамматических средства повествовательных, вопросительных, восклицательных и побудительных предложениях.

В диссертационной работе были исследованы коммуникативно-функциональные транспозиции высказываний в кыргызском языке.

Второй раздел посвящен интонационной структуре кыргызского языка, а в первом разделе идет речь о теории интонации, исследовании интонации тюркских языков, составных элементах интонации, а также о функциях интонации.

В третьей главе исследуются аудиторные и акустические параметры интонационных структур коммуникативных видов по цели высказывания в кыргызском языке.

K. Toktonaliev

Communicative-functional and intonational structure of the statements in the Kyrgyz language.
Abstract (Annotation)

Dissertation is devoted to the syntactical phonetics of the Kyrgyz language. In the first chapter the theory of speech formation and communicative-functional aspects of the statement in the Kyrgyz language were considered.

In the second chapter structural-semantic and communicative-functional aspects of the sentences were investigated.

By consideration the theory of sentences in communicative-functional aspect, the necessity of division of speech and statement has arisen. The speech was stated as the concrete systems built (constructed) by certain rules from certain elements.

Language is a set of rules, in which the sentences are operated (made up) and allocated sense, or meaning (importance) of units, which are used according to rules. The division of language and speech has caused the theory of the statement.

In the third chapter the statement on functional meaning is studied. The historical review under the decision of the given problem of the Kyrgyz language and also lexical, grammatical means of declarative, interrogative, exclamatory and sentences are analysed.

In this work the communicative-functional transpositions of the statements in the Kyrgyz language were researched.

The second item is devoted to the intonational structure of Kyrgyz language as well as the theory of intonation, research of it in Turkic languages, its components and its functions were studied in the first item.

In the third chapter the reception and acoustic parameters of intonational structures of the statement in the Kyrgyz language are investigated.